

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΟΡΦΑΝΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ
DETAIL DE L'ADORATION DES ROIS MAGES

**ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΟΡΦΑΝΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 16 (1960)
2. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 17 (1961/62)
3. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 18 (1963)
4. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 19 (1964) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)
5. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 1 (1915) (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις)
6. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 2 (1916) (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις)
7. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 3 (1917) (ὑπὸ ἀνατύπωσιν)
8. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 4 (1918) (ὑπὸ ἀνατύπωσιν)

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου, Χ. Μακαρόνα, Ν. Μουτσοπούλου, Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας. Ἀθῆναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ὁ Ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Ἀθῆναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀθῆναι, 1964.
4. Α. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης. Ἀθῆναι, 1964.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθῆναι, 1964.
2. Ἀγνῆς Σακελλαρίου - Γ. Α. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Α' Προϊστορικὲς Συλλογές. Σύντομος Ὁδηγός. Ἀθῆναι, 1964.
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraclion. Athen, 1964.
5. A. Sakellariou - G. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. A' Prehistoric Collections. A Brief Guide. Athens, 1964.
6. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
7. A concise Guide to the Acropolis Museum (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Διὰ πᾶσαν παραγγελίαν ἢ ἀνταλλαγὴν: Καν Ἀθηνᾶν Καλογεροπούλου, Ἐπιμελήτριαν Δημοσιευμάτων, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Τοσίτσα 1. Ἀθῆναι (147).

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ, ΑΡΙΘ. 4

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΟΡΦΑΝΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΑΘΗΝΑ, 1964

Σκοπὸς τοῦτου τοῦ βιβλίου εἶναι κυρίως νὰ δώσῃ σὲ εἰκόνες ὁλόκληρη τὴν πλούσια διακόσμηση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφانوῦ. Δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξαντλητικὴ μελέτῃ τῆς τέχνης καὶ τῆς εἰκονογραφίας τῶν πολύτιμων αὐτῶν τοιχογραφιῶν, μελέτῃ πὺν ἐλπίζω νὰ κάμω ἀργότερα. Νόμισα ὅμως χρήσιμο νὰ δώσω ἀπὸ τώρα σὲ εἰκόνες ὁλόκληρο τὸ πλούσιο καὶ πολύτιμο αὐτὸ ὕλικό, ὥστε νὰ γίνῃ προσιτὸ καὶ σὲ κείνους πὺν ἀσχολοῦνται εἰδικὰ μὲ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, ἀλλὰ καὶ σ' ἐκείνους γενικώτερα πὺν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ τὴν ἀγαποῦν. Τὸ σύντομο κείμενο, πὺν συνοδεύει τοὺς πίνακες, τὸ θεώρησα ἀπαραίτητο γιὰ τὴν καθοδήγησιν καὶ κείνων πὺν θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ μνημεῖο καὶ κείνων πὺν θὰ φυλλομετρήσουν τοῦτο τὸ βιβλίον. Τὸ κείμενο τοῦτο ἔχει χαρακτηρῆ καὶ σκοπὸ καθαρὰ κατατοπιστικό. Εἶναι μιὰ σύντομη μεθοδικὴ κατὰταξι καὶ ἐξέτασι τῆς ὅλης εἰκονογραφίσεως, πὺν χωρὶς αὐτὴν δύσκολα θὰ μποροῦσε ὁ ἐπισκέπτης ὁ μὴ εἰδικὸς νὰ προσανατολιστῇ μέσα στὸν πραγματικὸ λαβύρινθο ὅλων τῶν καταπληκτικῶν πολυάριθμων σκηνῶν καὶ μορφῶν, πὺν σκεπάζουν τοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας.

Μερικὲς εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις τίς θεώρησα ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κατανόησιν σκηνῶν καὶ συνθέσεων ὅχι πολὺ συνηθισμένων. Τέλος λίγοι τεχνικοὶ χαρακτηρισμοὶ καὶ μερικοὶ παραλληλισμοὶ μὲ σύγχρονα μνημεῖα δὲν μποροῦσαν νὰ μὴ γίνουν, ὅχι μόνο γιὰτι βοηθοῦν στὴν τοποθέτησιν τοῦ μνημείου μέσα στὴν τέχνη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ γενικώτερα τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ γιὰτι δίνουν τὴν βύσιν τῆς χρονολογήσεως τοῦ μνημείου.

Πρὶν τελειώσω τὰ λίγα τοῦτα λόγια, θέλω νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὸν ἐξαιρετικὸ καλλιτέχνη καὶ ἀγαπητὸ φίλον κ. Φώτῃ Ζαχαρίου, πὺν εἶχε τὴν καλωσύνη καὶ τὴν προθυμία νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴ φωτογράφησιν τῶν τοιχογραφιῶν. Θέλω ἐπίσης νὰ ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου στὸν κ. Ἰ. Μακρῇ, πὺν μὲ τόση ἀγάπῃ καὶ τόσο ἐνδιαφέρον ἔκαμε τὴν ἐκτύπωσιν τοῦτου τοῦ βιβλίου.

Στὴ Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας τέλος θέλω νὰ ἀπευθύνω καὶ ἀπὸ τὴ θέσιν αὐτὴ τὴ βαθύτατη ἐγνωμοσύνη μου γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴν προθυμίαν της νὰ περιλάβῃ τὴν ἐκδόσιν τοῦ βιβλίου τοῦτου στὴ σειρὰ τῶν Δημοσιευμάτων της. Χωρὶς τὴν προθυμίαν της αὐτὴ πολὺν δύσκολον θὰ ἦταν τὸ βιβλίον τοῦτο νὰ ἐβλεπε τὸ φῶς.

Α. Ε.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελίς
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
Α'. ΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ	12—21
1. Τὸ Δωδεκάορτο, 12 κ.έξ. 2. Τὰ Πάθη καὶ τὰ μετὰ τὴν Ἀνάστασι, 13 κ.έξ. 3. Οἱ συνθέσεις τοῦ Ἱεροῦ, 15 κ.έξ. 4. Τὰ θαύματα, 16 κ.έξ. 5. Ὁ Ἀκά- θιστος ὕμνος, 17 κ.έξ. 6. Ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Νικολάου, 18 κ.έξ. 7. Τὸ Μηνολόγιο, 19 κ.έξ. 8. Προεικονίσεις τῆς Παναγίας, 20. 9. Ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Γερασίμου τοῦ Ἰορδανίτου, 20 κ.έξ.	
Β'. ΟΙ ΑΓΙΟΙ	21—24
Γ'. ΤΟ ΚΟΣΜΗΜΑ	24
Δ'. Η ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ	24—27
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	29—30
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	31—32
ΓΑΛΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ	33—35
ΚΑΤΟΨΗ, ΤΟΜΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ, ΣΧΗΜΑΤΑ ΔΙΑΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ	

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στὸ σύντομο τοῦτο κείμενο, ἐπεξηγηματικὸ τῶν πινάκων, ὅπου εἰκονίζονται οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ, δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ λόγος οὔτε γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ οὔτε γιὰ τὴν ἱστορία οὔτε καὶ γιὰ τὸν πιθανὸ ἰδρυτὴ τοῦ μικροῦ μοναστηριοῦ, ποὺ σ' αὐτὸ ἀνῆκε ἡ σήμερα σωζόμενη μικρὴ ἐκκλησία μὲ τὴ λαμπρὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ ἐγράψαμε ἄλλοτε¹. Μερικὲς νέες λεπτομέρειες, ποὺ τροποποιοῦν ἢ ἐνισχύουν τὰ παλιὰ μας συμπεράσματα, τίς ἐκθέσαμε σὲ ἄρθρο στὸν τυπωνόμενο 6ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ τῆς Θεσσαλονίκης «Μακεδονικά». Ἡ μικρὴ λοιπὸν αὐτὴ ἐκκλησία ἔχει τὸ σχῆμα βασιλικῆς μὲ τρία κλίτη καὶ νάρθηκα, ὅλα σκεπασμένα μὲ ξύλινες στέγες (βλ. τὸ σχῆμα στὸ τέλος τοῦ κειμένου καὶ τὴν εἰκ. 1). Ἡ τοιχοδομία τῆς καὶ ἄλλες λεπτομέρειες δείχνουν πὼς κτίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα.

Ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν μόνο οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας, ὅπως σήμερα παρουσιάζονται καθαρισμένες ἀπ' τοὺς καπνοὺς τῶν κεριῶν καὶ τῶν λιβανῶν, ποὺ τίς εἶχαν τόσο μαυρίσει, ὥστε νὰ μὴ μπορῇ κανεὶς τίποτα σχεδὸν νὰ διακρίνῃ.

Οἱ ἐργασίες ἐπισκευῆς τῆς ἐκκλησίας καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν ἔγιναν τὸ 1959 καὶ τὸ 1960 ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως. Εἰδικὰ τὴ στερέωση καὶ τὸν καθαρισμό τῶν τοιχογραφιῶν ἔκανε, μὲ τρόπο πραγματικὰ ἀριστοτεχνικὸ, ὁ καλλιτέχνης - συντηρητὴς τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως κ. Φ. Ζαχαρίου μαζί μὲ τὸ εἰδικευμένο συνεργεῖο του. Ἡ ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν εἶχε ἀνατεθῇ σὲ μένα κι' ἔτσι ἡ σχεδὸν συνεχὴς παρουσία μου στὸ μνημεῖο μὲ βοήθησε στὴν καλλίτερη καὶ λεπτομερέστερη μελέτη τῶν πολύτιμων αὐτῶν τοιχογραφιῶν.

Στὶς σελίδες, ποὺ ἀκολουθοῦν, θ' ἀσχοληθοῦμε κυρίως μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς διακοσμήσεως, ὅπως ἐφαρμόστηκε ἀπ' τὸ ζωγράφο ἢ τοὺς ζωγράφους τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν. Γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτὸ θὰ ἐξετάσουμε κάπως λεπτομερέστερα τοὺς διαφόρους εἰκονογραφικοὺς κύκλους, ποὺ περιλαμβάνονται στὸ πρόγραμμα τῆς διακοσμήσεως, προσθέτοντας μερικὲς σύντομες ἐπεξηγήσεις, ὅπου εἶναι ἀνάγκη. Ὅσο γιὰ τίς μορφὲς τῶν ἁγίων, αὐτὲς θὰ τίς ἐξετάσουμε κατὰ ὁμάδες, σημειώνοντας καὶ πάλι ὅσες ἰδιορρυθμίες παρουσιάζουν, ὅταν βέβαια τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητο.

Στὴν ἐξέταση ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ βοηθήσουν, πιστεύω, τὸν ἀναγνώστη ἢ κάτοψη καὶ τὰ σχήματα I - VIII στὸ τέλος τοῦ κειμένου, ποὺ δείχνουν τὴ θέση κάθε σκηνῆς καὶ κάθε ἁγίου, θέση ποὺ σημειώνεται καὶ δίπλα στὸν αὐξοῦντα ἀριθμὸ κάθε εἰκόνας στοὺς πίνακες. Πολὺ ἐπίσης, νομίζω, θὰ βοηθήσῃ καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ Εὑρετήριον ποὺ ἀκολουθεῖ τοῦτο τὸ κείμενο. Τέλος τὸ σύντομο τοῦτο εἰσαγωγικὸ κείμενο κλείνει μὲ μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς τέχνης τοῦ μνημείου καὶ τῆς θέσεως τῶν τοιχογραφιῶν

τοῦ Ὁρφανοῦ μέσα στὸν κύκλο ἀνάλογων καὶ σύγχρονων διακοσμήσεων, ποὺ σώζονται σ' ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἐπισκόπηση αὐτὴ θὰ μᾶς ὁδηγήσει καὶ στὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν ἀξιόλογων τούτων τοιχογραφιῶν.

Α'. ΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

Ἐκτὸς ἀπ' τὶς πολυάριθμες μορφές ἀγίων, ποὺ γι' αὐτὲς θὰ γίνῃ λόγος πιὸ κάτω, οἱ συνθέσεις στοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας μποροῦν, γιὰ πιὸ εὐκολὴ κατανόηση, νὰ χωριστοῦν σὲ ἑννέα κύκλους μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔκταση. Οἱ κύκλοι αὐτοὶ εἶναι: 1) Τὸ Δωδεκάορτο, 2) Τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ μετὰ τὴν Ἀνάσταση, 3) Οἱ συνθέσεις τοῦ Ἱεροῦ, 4) Τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, 5) Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος, 6) Ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Νικολάου, 7) Τὸ Μηνολόγιο, 8) Σκηνὲς ἀπ' τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ποὺ προεικονίζουν τὴν Παναγία καὶ 9) Ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Γερασίμου τοῦ Ἱορδανίτου.

Προτοῦ δοῦμε κάπως λεπτομερέστερα τοὺς κύκλους αὐτοὺς εἶναι ἀνάγκη νὰ προτάξουμε λίγες λέξεις γιὰ τὸν τρόπο τῆς διατάξεως τῶν σκηνῶν στοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας. Ὁ ἄγνωστος ζωγράφος χρησιμοποίησε ἓνα μικτὸ σύστημα ἐντελῶς ἀνάλογο μὲ κεῖνο ποὺ βλέπουμε γύρω στὴν ἴδιαν ἐποχὴ στὶς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν στὸ Ἅγιον Ὅρος. Τὶς σκηνὲς δηλαδὴ τοῦ Δωδεκαόρτου, ὅπως καὶ τὶς σκηνὲς τῶν θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ, τὶς πλαισίωσε μὲ μιὰ κόκκινη γραμμὴ, σὲ τρόπο ποὺ ν' ἀποτελοῦν ἢ κάθε μιὰ ἰδιαίτερο πῖνακα. Στὶς σκηνὲς ὅμως τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, ποὺ κατέχουν τὴν κάτω ζώνη στὶς δύο μακριὲς πλευρὲς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, στὸν Ἀκάθιστο ὕμνο, στὸ Μηνολόγιο, στὸ Βίο τοῦ Ἀγ. Νικολάου καὶ στὸ Βίο τοῦ Ἀγ. Γερασίμου δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα διαχωριστικὴ γραμμὴ. Ἐτσι οἱ σκηνὲς αὐτὲς ἀποτελοῦν συνεχεῖς ζώνες καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ ἑνὸς ἐπεισοδίου μπλέκονται σχεδὸν μὲ τὰ πρόσωπα τοῦ ἄλλου.

Τέλος πρέπει νὰ προσθέσω πὼς οἱ περισσότερες σκηνὲς τοῦ Δωδεκαόρτου καὶ τῶν Παθῶν συνοδεύονται ὄχι μὲ μιὰ ἀπλὴ ἐπιγραφή, ποὺ ἀναφέρει τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ πολλὰς φορὲς μὲ ὀλόκληρο τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Εὐαγγελίου. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς σκηνὲς τοῦ Ἀκαθίστου, ὅπου ἀναγράφονται οἱ πρῶτες φράσεις τοῦ σχετικοῦ οἴκου. Τέλος στὶς συνθέσεις τοῦ Ἱεροῦ οἱ ἱεράρχες ποὺ συλλειτουργοῦν κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὰς παρμένες ἀπ' τὶς λειτουργίες. Ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιγραφὰς νόμιμα σκόπιμο νὰ τὶς μεταγράψω ἐδῶ, γιὰ τὴν μὲ τὶς μεταβολὰς ἢ τὶς παραλείψεις λέξεων, ποὺ συχνὰ παρουσιάζουν, μᾶς δείχνουν πὼς οἱ ζωγράφοι τὶς ἔγραφαν, φαίνεται, ἀπὸ μνήμης.

Ἔστερ' ἀπ' τὰ λίγα αὐτὰ εἰσαγωγικά, ἃς δοῦμε τώρα τοὺς διάφορους εἰκονογραφικοὺς κύκλους :

1) Τὸ Δωδεκάορτο (δηλαδὴ Εὐαγγελισμός, Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, Ὑπαπαντή, Βάπτισις, Μεταμόρφωσις, Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου, Βαΐοφόρος, Σταύρωσις, Ἀνάστασις, Ἀνάληψις, Πεντηκοστὴ καὶ Κοίμησις τῆς Παναγίας), ποὺ ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν λείπει, ἀπ' τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας κ' ὕστερα, ἀπὸ καμιὰ ἐκκλησίαν, βρίσκεται καὶ στὸν Ὁρφανὸ ὀλόκληρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πεντηκοστή. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ σκηνὴ ποὺ δὲν ἀνήκει στὸ Δωδεκάορτο, ἡ Προσκύνησις τῶν Μάγων (Ι.5. εἰ κ. 11 - 14),

εικονισμένη άμέσως ύστερ' άπ' τή Γέννηση τοῦ Χριστοῦ (I.4). Ἡ παράλειψη τῆς Πεντηκοστῆς φαίνεται πιθανό πῶς δέν ἔγινε ἀπό ἔλλειψη χώρου οὔτε καί πῶς ὑπῆρχε καί ἔχει καταστραφῇ, γιατί δέν βρίσκεται πουθενά κενό. Κανονικά θά ἔπρεπε νά εἶναι ζωγραφημένη στό ἀνατολικό ἢ στό δυτικό ἀέτωμα τοῦ μεσαίου κλίτους, ἀντίστοιχα μέ τήν Ἀνάληψη, ὅπως τή βλέπουμε π.χ. στοὺς Ταξιάρχες τῆς Θεσσαλονίκης (δυτικό ἀέτωμα) ². Ὅμως στόν Ὁρφάνο ἡ Ἀνάληψη βρίσκεται στό δυτικό ἀέτωμα (II. 1, εἰκ. 6), ἐνῶ τὸ ἀνατολικό τὸ κατέχουν οἱ δύο παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ μετὰ τήν Ἀνάσταση (I. 1, εἰκ. 5). Γιά τήν παράλειψη αὐτῆς τῆς Πεντηκοστῆς δέν βρίσκω καμιάν ἐξήγηση.

Στὴν Προσκύνηση τῶν Μάγων εἶναι ἄξια ιδιαίτερης προσοχῆς ἡ μορφή τοῦ ἱπποκόμου ποὺ κρατάει τὰ ἄλογα στό ἄνω μέρος τῆς εἰκόνας (Ἐγχρωμη προμετωπίδα καί εἰκ. 12). Τὸ πρόσωπό του εἶναι ἐκτελεσμένο μέ ιδιαίτερη ἐπιμέλεια, ποὺ δέν τὴν συναντοῦμε σὲ καμιάν ἄλλη μορφή μέσα στὴν ἐκκλησία. Ἐχει ἐντελῶς ἀτομικά χαρακτηριστικά, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση πολὺ περισσότερο μιᾶς προσωπογραφίας, παρά μιᾶς ἀπλῆς δευτερεύουσας μορφῆς. Ὅλα αὐτὰ μᾶς ὁδηγοῦν στὴν εἰκασία, μήπως πρόκειται γιά τὴν αὐτοπροσωπογραφία τοῦ ἄγνωστου ζωγράφου. Μιά τέτοια εἰκασία δέν θά ἦταν ἐντελῶς ἀπίθανη, ἀφοῦ ξέρομε ἀπὸ κείμενα βυζαντινὰ πῶς οἱ ζωγράφοι ἔδιναν καμιὰ φορὰ τὰ χαρακτηριστικά τους σὲ δευτερεύουσες μορφές μιᾶς συνθέσεως, π.χ. σὲ στρατιῶτες κ.ἄ.

Τέλος στὴν Ἀνάσταση (Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στόν Ἄδη) (III. 3, εἰκ. 27) εἰκονίζεται, στὴν ἀριστερὴ ἄκρη, ὁ προφήτης Σαμουὴλ, ὅπως εὐκολα μπορεῖ νά ταυτισθῇ ἀπ' τὸ «κῆρας τοῦ ἐλαίου» ποὺ βαστάει ³. Εἶναι, ὅσο ξέρω, μοναδικὸ παράδειγμα τῆς παρουσίας στὴν Ἀνάσταση τοῦ προφήτη αὐτοῦ, ποὺ δέν ἀναφέρεται σὲ κανένα σχετικό κείμενο.

Ἑπιγραφές* :

Εὐαγγελισμός : «*Χαῖρε, κεχαριτωμένη· ὁ Κ(ύριος) μετὰ σοῦ*» (Λουκ. 1. 28).

Γέννησις : «*Ἴδον γὰρ εὐαγγελίζομαι ὑμῶν χαρὰν μεγάλην, ἣτις ἔσται παντὶ τῷ λαῷ, ὅτι ἐτέχθη ὑμῖν σήμερον*» σ(ωτή)ρ, ὅς ἐστι Χ(ριστὸς)ς Κ(ύριος)ς» (Λουκ. 2. 10 - 11).

Μάγοι : «*Κ(αὶ) [ἐλθ]όντες εἰς τὴν οἰκίαν εἶδον τὸ παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς μ(ητ)ρ(ός)ς αὐτοῦ κ(αὶ) πεσόντες προσεκύνῃσαν αὐτῷ*» (Ματθ. 2. 11).

2) Τὰ Πάθη καὶ τὰ μετὰ τὴν Ἀνάσταση. Οἱ σκηνές ποὺ ἀποτελοῦν τὸν κύκλο αὐτὸν εἶναι οἱ πιὸ πολυάριθμες καὶ ἀπλώνονται, οἱ περισσότερες, στὴν κάτω ζώνη τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ μεσαίου κλίτους. Εἶναι, ὅπως εἴπαμε, ζωγραφημένες σὲ συνεχῆ σειρὰ καὶ δέν ὑπάρχει μεταξὺ τους κανένα χωρίσμα, ὅπως στό Δωδεκάορτο. Οἱ συνθέ-

* Στὴ μεταγραφὴ χρησιμοποίησαμε τὰ ἐξῆς σημεῖα : Μέσα σὲ παρένθεση () κλείσαμε τὴν ἀνάλυση τῶν συντομογραφιῶν. Μέσα σὲ ἀγκύλες [] τὴ συμπλήρωση τῶν κατεστραμμένων λέξεων καὶ γραμμάτων. Σὲ γωνίες < > τὶς λέξεις ἀπὸ τὸ εὐαγγελικὸ ἢ λειτουργικὸ κείμενο, ποὺ ἔχουν παραλειφθῇ στὴν ἐπιγραφὴ, καὶ τέλος σὲ διπλὲς ἀγκύλες [] τὶς λέξεις ποὺ ἔχουν προστεθῇ, χωρὶς νά ὑπάρχουν στό Εὐαγγέλιο ἢ στίς λειτουργίες. Ἐπίσης διατηρήσαμε τὶς ἀνορθογραφίες ποὺ ἔχουν οἱ ἐπιγραφές.

σεις τοῦ κύκλου αὐτοῦ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι : Ὁ Μυστικός Δεῖπνος (III. 6, εἰκ. 37), ὁ Νιπτήρ (III. 7, εἰκ. 38), ἡ Προσευχή στή Γεθσημανῇ (IV. 5, εἰκ. 41), ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα (IV. 6, εἰκ. 43), ὁ Χριστός πρὸ τοῦ Καϊάφα (IV. 7, εἰκ. 45), ὁ Χριστός πρὸ τοῦ Πιλάτου (IV. 8, εἰκ. 48), ἡ Ἄρνησις τοῦ Πέτρου (II. 5, εἰκ. 52), ὁ Ἐμπαιγμός τοῦ Χριστοῦ (II. 7, III. 4, εἰκ. 53), ὁ Χριστός ἐλκόμενος ἵνα σταυρωθῇ (III. 4, εἰκ. 57), ὁ Χριστός ἀνερχόμενος εἰς τὸν σταυρὸν (III. 5, εἰκ. 55), ἡ Ἀποκαθήλωσις (III. 1, εἰκ. 56) κι' ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος (III. 2, εἰκ. 58). Στὴ σειρὰ αὐτὴ τῶν σκηνῶν δὲν ὑπάρχουν οἱ δυὸ σπουδαιότερες : ἡ Σταύρωσις (I. 4, εἰκ. 25) καὶ ἡ Ἀνάστασις (III. 3, εἰκ. 27). Τοῦτο ἔγινε, γιατί οἱ σκηνές αὐτές ἀνήκουν, ὅπως εἶδαμε, στὸ Δωδεκάορτο κι' ἔχουν ἀπεικονιστῇ στὸν κύκλον ἐκεῖνο.

Ἀπ' τὰ γεγονότα μετὰ τὴν Ἀνάστασι καὶ πρὶν ἀπ' τὴν Ἀνάληψιν εἰκονίζονται στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα ὁ Χριστός στὸν κῆπο (I. 1, εἰκ. 61) καὶ ἡ συνάντησή του μετὰ τὶς δύο Μυροφόρους (I. 2, εἰκ. 62).

Ἐπιγραφές :

Νιπτήρ : «Κ(ύρι)ε, μὴ τοὺς πόδας <μου> μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας κ(αὶ) τὴν κεφαλὴν» (Ἰω. 13. 9).

Γεθσημανῇ: 1. «Π(ά)τερ μου, εἰ δυνατόν [ἔστί], παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο» (Ματθ. 26. 39).

2. «Ἐρχεται πρὸς τοὺς μαθητὰς καὶ εὗρίσκει αὐτοὺς καθεύδοντας, κ(αὶ) λέγει τῷ Πέτρῳ· οὕτως οὐκ ἰσχύσατε μίαν ὥραν γρηγορῆσαι μετ' ἐμοῦ;» (Ματθ. 26. 40).

Προδοσία: «[Ἰού]δας εἷς τῶν δώδεκα ἦλθε [καὶ μετ' αὐτ/οῦ ὄχλος πολλὸς μετὰ μαχα[ρῶν καὶ ξύ]λων ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων» (Ματθ. 26. 47).

Χριστός πρὸ τοῦ Καϊάφα: «[Διέρρη]ξε τὰ ἱμάτια αὐτοῦ λέγων ὅτι ἐ[βλασφημήμ]ισ[ε· τί ἔ]στι χρεῖαν ἔχομεν μαρτύ[ρων;]» (Ματθ. 26. 65).

Χριστός πρὸ τοῦ Πιλάτου : «Καὶ λαβὼν ὕδωρ [ἀπε]νίκατο τὰς χεῖ[ρας] ἀπέν[αντι τοῦ ὄχλου λέγων]· ἰδοὺ εἰμι ἀπὸ τοῦ αἵματος [τοῦ δι]καίου τούτου· ὑμεῖς ὤψεσθε» (Ματθ. 27. 24).

Ἐμπαιγμός : «Τότε οἱ στρατιῶται τοῦ ἡγεμόνος παραλαβόντες τὸν Ἰ(ησοῦ)ν εἰς τὸ πραιτώριον συνήγαγον ἐπ' [αὐτὸν ὅλην τὴν σπεῖραν] κ(αὶ) ἐκδύσαντες αὐτὸν περιέθηκαν αὐτῷ χλαμύδα κοκκίνη καὶ πλέξαντες στέφανον [ἐξ ἀκανθῶν ἐπέθηκαν] ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ καὶ κάλαμον [ἐπὶ τὴν] δεξιάν [αὐτοῦ] καὶ γονυπετήσαντες ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἐνέπεζον αὐτῷ» (Ματθ. 27. 27 - 29).

Χριστός ἐλκόμενος: «Καὶ ὅτε ἐνέπαιξαν αὐτῷ, ἐξέδυσαν αὐτ(όν) τ(ὴν) χλαμύδα κ(αὶ) ἐνέδυσαν αὐτὸν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν εἰς τὸ στ(α)ν[δ]ῶσαι» (Ματθ. 27. 31).

Τὰ μετὰ τὴν Ἀνάστασιν : «[Καὶ ἰδοὺ ὁ Ἰησοῦς ἀπήντησεν] αὐταῖς λέγων· χαίρετε. Αἱ δὲ προσελθοῦσαι, ἐκράτησαν αὐτοῦ τοὺς πόδας καὶ προσεκύνησαν αὐτῷ. Τότε λέγει αὐταῖς ὁ Ἰ(ησοῦ)ς· μὴ φοβεῖσθε» (Ματθ. 28. 9).

3) Οἱ συνθέσεις τοῦ Ἱεροῦ. Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης στὸ σχῆμα I (στὸ τέλος τοῦ κειμένου, βλ. καὶ εἰκ. 5), οἱ συνθέσεις, ποὺ ἀνήκουν στὸ Ἱερὸ καὶ ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λειτουργία, ἀρχίζουν ἀπ' τὸ ὕψος τῆς κόγχης καὶ κάτω, γιὰ τὸ ἀπάνω μέρος τὸ κατέχει ἡ ζώνη μὲ τὶς τρεῖς πρῶτες σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου.

Στὴν κόγχη εἰκονίζεται, ἀνάμεσα στοὺς Ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ, ἡ Παναγία. Εἶναι ὄρθια, χωρὶς τὸ Βρέφος, πατάει σὲ ὑποπόδιο κι' ἔχει τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ σχῆμα δεήσεως (I. 9, εἰκ. 63). Συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή : «*Ἡ Ἀχειροποίητος*». Τὸ ἐπίθετο αὐτό, ποὺ τὸ βρίσκουμε καὶ στὴν ἀψίδα μιᾶς ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς, φαίνεται πὼς σχετίζεται μὲ τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, ὅπως προσπάθησα ν' ἀποδείξω σὲ σχετικὲς μελέτες⁴. Κάτω ἀπ' τὴν Παναγία, μέσα στὴν ἀψίδα, τέσσερις ἱεράρχες (εἰκ. 67), ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος (I. 10), ὁ Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (I. 11), ὁ Ἁγ. Βασίλειος (I. 13) καὶ ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (I. 14), μὲ ἀνοιχτὰ εἰλητάρια λειτουργοῦν ἀπ' τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο μέρος μιᾶς Ἀγίας Τραπέζης, ποὺ ἔχει ἀπάνω τὸν Χριστὸ βρέφος γυμνὸ (Ἀμνὸν) μέσα στὸ δισκάριον (I. 12, εἰκ. 66). Στὸν τοῖχο, ἀριστερὰ ἀπ' τὴν κόγχη, εἰκονίζεται ἡ Μετάδοσις τῶν Ἀποστόλων (Λάβετε, φάγετε) (I. 7, εἰκ. 72), σύνθεσις δυστυχῶς κατεστραμμένη στὸ ἀπάνω μέρος, καὶ δεξιὰ ἡ Μετάληψις (Λάβετε, πῖετε) (I. 8, εἰκ. 73). Σ' αὐτὴν, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη, ὁ Χριστὸς φορεῖ λευκὸ σάκκο μὲ χρυσοὺς σταυροὺς μέσα σὲ κύκλους (εἰκ. 74). Μὲ τὴ λειτουργία καὶ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες τῆς κόγχης συνδέονται καὶ ἄλλες μορφές. Στὸ βορεινὸ τοῖχο, μέσα στὸ πάχος τῆς μικρῆς πόρτας, δύο Ἀγγελοι μὲ στολὴ διακόνου κρατοῦν λειτουργικὰ ριπίδια (III. 20 - 21, εἰκ. 70, 71). Στὸν ἴδιο τοῖχο ὁ Ἁγ. Νικόλαος, μὲ ἀνοιχτὸ εἰλητάριο (III. 19, εἰκ. 82, 123), διευθύνεται πρὸς τὴν κόγχη. Ἀντίστοιχα στὸ νότιο τοῖχο ὁ Ἁγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (IV. 20) καὶ ὁ Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων (IV. 21, εἰκ. 81) κι' αὐτοὶ μὲ ἀνοιχτὰ εἰλητάρια διευθύνονται στὴν κόγχη. Εἶναι φανερὸ πὼς οἱ ἱεράρχες αὐτοὶ τῆς βορεινῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀποτελοῦν συνέχεια μὲ τοὺς τέσσερις ἄλλους ποὺ βρίσκονται στὴν κόγχη καὶ ὅτι μπῆκαν ἐκεῖ ἀπὸ ἔλλειψη χώρου. Τέλος στίς ἄκρες καὶ στὰ μέτωπα τῶν δύο τοίχων, ποὺ σ' αὐτοὺς στηρίζεται τὸ μαρμαρίνο ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου, εἰκονίζονται ἀριστερὰ ἡ Παναγία (III. 13, εἰκ. 76) μὲ τὴν ἐπιγραφή «*Ἡ Παράκλησις*» καὶ μὲ ἀνοιχτὸ εἰλητάριο, ὅπου σώζονται ἐλάχιστες λέξεις ἀπὸ τὸ πολύστιχο ἱκετήριον κείμενο, γνωστὸ κι' ἀπὸ ἄλλα παλαιολόγια μνημεῖα, ὅπως γνωστὰ εἶναι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ὁ τύπος τῆς Παναγίας καὶ τὸ ἐπίθετο ποὺ τὴ συνοδεύει. Ἐπίσης ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (III. 18, εἰκ. 79) μὲ ἀνοιχτὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ τοῦ Ἰωάννη, διάφορη ἀπ' τὴν παράστασή του ὡς Εὐαγγελιστῆ, ποὺ βρίσκεται σὲ ἄλλῃ θέσῃ (III. 11, εἰκ. 130) εἶναι βέβαια ἄσχετη μὲ τὴ λειτουργία. Ἀντίστοιχα, στὸ δεξιὸ μέρος τοῦ τέμπλου, εἰκονίζεται ὁ Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος μὲ φτερὰ κρατώντας τὸ κομμένο κεφάλι του καὶ ἀνοιχτὸ εἰλητάριο (IV. 23, εἰκ. 78). Ἡ παράστασις αὐτὴ τοῦ

Προδρόμου με φτερά και προπάντων με τὸ κομμένο κεφάλι στὸ χέρι παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, γιατί εἶναι ἀπ' τὰ παλιότερα παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ, ποὺ εἶχε τέτοια διάδοση στὴν κρητικὴ ζωγραφικὴ ὕστερ' ἀπ' τὴν Ἀλωση. Στὸ μέτωπο τέλος τοῦ τοίχου εἶναι ζωγραφημένος ὁ Χριστὸς με ἀνοιχτὸ Εὐαγγέλιο καὶ με τὴν ἐπιγραφὴ «Ὁ Σωτὴρ» (IV. 23, εἰκ. 77).

Ἐπιγραφές :

Μετάληψις : «Καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· πῖετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτο <γράφ> ἐστὶ τὸ αἷμά μου» (Ματθ. 26. 27).

Ἀθανάσιος : «Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῶν χαρισάμενος προ[σενχάσας...]» (Εὐχὴ ἀντιφώνου Γ').

Χρυσόστομος : «Ὁ Θεός, ὁ Θεός] ἡμῶν] ὁ τὸν οὐ(ράν)ιον ἄρτον τ(ήν) τροφήν τοῦ παντός κόσμου τὸν κ(ύριον) <ἡμῶν> καὶ Θε(εό)ν» (Εὐχὴ τῆς Προθέσεως).

Βασίλειος : «[Οὐ]δείς ἄ[ξιος] τῶν [συν]δεδε[μ]ένων τ(αῖς) σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις κ(αὶ) ἡδοναῖς προσέρχεσθε ἢ προσε[γγί]ζειν...» (Εὐχὴ τοῦ Χερουβικού).

Γρηγόριος : «Κ(ύρι)ε ὁ Θε(ε)ς ἡμῶν ὁ κτίσας ἡμᾶς κ(αὶ) ἀγαθὸν εἰς τή(ν) ζωήν ταύτην, ὁ ὑποδείξας ἡμ(ῶν)» (Λειτουργία Μ. Βασιλείου. Εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς).

Κύριλλος : «Ἐξερέτος τῆς παναγί(ας) ἀχράντου ὑπερευλογημένης <ἐνδόξου> δεσποίν(ης) ἡμ(ῶν) θεοτόκου κ(αὶ) ἀειπαρθένου Μαρίας» (Εὐχὴ ἀναφορᾶς).

Ἰωάννης Ἐλεήμων : «Ἡμ[ᾶς] δὲ πάντας τοὺς ἐκ τοῦ ἐνός ἄρτου καὶ <τοῦ> ποτηρίου μετέ[χον]τας ἐνώσ[αις...]» (Λειτουργία Μ. Βασιλείου. Ἀναφορά).

Παναγία ἢ Παράκλησις : «[Δέξαι δέ]ησιν τῆς σῆς μ(ητ)ρὸς... μονογενῆς...».

Ἰωάννης ὁ Θεολόγος : «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος... Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς(ς)» (Ἰω. 1. 1).

Πρόδρομος : «Ἴδε ὁ ἁμνὸς τοῦ Θε(ο)ῦ ὁ αἰῶν τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμ(ου). Οὗτός <ἐστὶ> [[δὲ]] περὶ οὗ εἶπον. Ἀμήν» (Ἰω. 1. 29).

Χριστός : «Λεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες... ἀναπαύσω ὑμᾶς» (Ματθ. 11. 28).

4) Τὰ θαύματα. Στὴ νότιαν ὄψη τοῦ ἐσωτερικοῦ δεξιοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἑξήθαύματα σὲ δύο ζῶνες καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ ἡ συνάντησις τοῦ Χριστοῦ με τὴ Σαμαρεΐτιδα.

Τὰ ἑξήθαύματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα : Ἡ ἴασις τῆς συγκυπτύσεως (VII. 1, εἰκ. 84), ἡ ἴασις τοῦ ὕδρωπικοῦ (VII. 2, εἰκ. 85), ἡ ἴασις ἐνὸς δαιμονιζομένου (VII. 3, εἰκ. 86), ἡ ἴασις δύο κυλλῶν (VII. 4, εἰκ. 87), ἡ ἴασις ἐνὸς παραλυτικοῦ (VII. 5, εἰκ. 88) καὶ ὁ ἐν Κανᾶ γάμος (VII. 11, εἰκ. 91). Ἀνάμεσα στὸν ἐν Κανᾶ γάμο καὶ στὴν ἴαση τοῦ παραλυτικοῦ εἰκονίζεται, σὲ δύο χωριστοὺς πίνακες, ἡ συνάντησις τοῦ Χριστοῦ με τὴν Σαμαρεΐτιδα (VII. 10 α - β, εἰκ. 89 - 90).

Στὴν ἴαση τῶν δύο κυλλῶν ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι : «Ὁ Χ(ριστ)ὸς ἰόμενος τοὺς δύο κυ-

λούς». Ἡ σύνθεση αὐτή, πού μέ τήν ἴδιαν ἐπιγραφὴ βρίσκεται καί στίς τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης Θεσσαλονίκης, εἰκονογραφεῖ τὸ χωρίο τοῦ Ματθαίου 15.30, 31, ὅπου ὅμως γίνεται γενικά λόγος γιὰ «χωλοὺς, τυφλοὺς, κωφοὺς, κυλλοὺς καὶ ἐτέ-
ρους πολλοὺς», πού ἐθεράπευσεν ὁ Χριστός. Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ὁρφανοῦ εἶναι συν-
επτυγμένη ἀπεικόνιση μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης συνθέσεως, πού τὴ βρίσκουμε ἀκόμα σὲ
μικρογραφίες τοῦ 11ου αἰ. ⁵, ἰδίως ὅμως σὲ ζωγραφικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιο-
λόγων ⁶. Ἀλλὰ καὶ τὴ συνεπτυγμένη μορφή τὴ βρίσκουμε ἐπίσης τὸν 11ο αἰ. ⁷.

Ἡ ἴαση τοῦ παραλυτικοῦ, πού ἔχει τὴν ἐπιγραφὴ: [ῬΟ Χριστὸς ἰώ]μενος τ(ὸν) παρά-
λυτον», καὶ ὅπου ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι εἶναι κατεστραμμένοι, φαίνεται πὼς
εἰκονογραφεῖ τὸ θαῦμα τὸ ἀναφερόμενο ἀπ' τὸν Ματθαῖο (9. 2 κ.ἐξ.), ὅπως δείχνει
ἡ παρουσία τῶν γραμματέων στὸ δεξιὸ ἄκρο.

Ἡ σκηνὴ τέλος τοῦ ἐν Κανᾶ γάμου, μέ τὴν περίεργη ἐπιγραφὴ «ῬΟ ἐν Γκανᾶ γά-
μος», δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σωθῇ ὁλόκληρη. Λεῖπουν οἱ ἔξι «ὑδραὶ λίθιναι» (Ἰω. 2. 6)
μέ τὸ νερό, πού ὁ Χριστὸς μετέβαλε σὲ κρασί. Νομίζω πὼς ἡ συνέχεια τῆς εἰκόνας θὰ
βρισκόταν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, πού ἔχει γκρεμιστῇ καὶ ξαναχτιστῇ γύρω ἴσως ἀπ'
τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. Μιὰν ἰδέα τῆς ὅλης συνθέσεως μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ ἡ τοιχογραφία
τῆς Ντέτσανης ⁸ κ' ἡ πιὸ ἀπλοποιημένη τοῦ Κάλενιτς ⁹, δυὸ μνημείων τῆς Σερβίας.

5) Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος. Ὅσοι ἀπ' τοὺς οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου ἔχουν σωθῇ, βρί-
σκονται στὴ βόρειαν ὀψὲς τοῦ ἀριστεροῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου. Ἡ σειρὰ τῶν σκηνῶν, πού
ὅπως εἶπαμε καὶ πιὸ πάνω δὲν χωρίζονται ἢ μιὰ ἀπ' τὴν ἄλλη, ἀλλὰ σχηματίζουν μιὰ
συνεχῇ ζώνη, φαίνεται πὼς ἀρχίζει ἀπ' τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους καὶ συνεχι-
ζόταν στίς τέσσερις πλευρὲς τοῦ κλίτους αὐτοῦ, δηλαδὴ τοῦ βορεινοῦ. Γι' αὐτὸ οἱ
πρῶτοι τέσσερις οἴκοι (Α - Δ), πού βρίσκονταν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, οἱ 11, 12 καὶ 13
(Λ - Ν), πού ἦταν ζωγραφημένοι στὸν γκρεμισμένο τώρα δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἴδιου κλί-
τους, καὶ οἱ ὀκτὼ τελευταῖοι (Ρ - Ω), πού φαίνεται πὼς ἀποτελοῦσαν μιὰ ζώνη στὴ βο-
ρεινὴ πλευρά, δὲν ὑπάρχουν πιά, γιατί τὰ μέρη αὐτὰ ἔχουν, ὅπως εἶπαμε, ξαναχτιστῇ.

Οἱ οἴκοι, πού σήμερα σώζονται, ἀρχίζουν στὴν ἀπάνω ζώνη (VI. 1) μέ τὸν 5ο οἶκο
(Ἐπιγραφὴ: [ῬΕχουσα θεοδό]χον ἢ Παρθένος τ(ὴν) μήτ[ε]ρ[αν] ἀνέδραμε πρὸς τὴν Ἑλ]ι-
σάβ[ετ]), πού ἀποδίδεται μέ τὴν ἐπίσκεψη τῆς Παναγίας στὴν Ἑλισάβετ, εἰ κ. 93). Ἀκο-
λουθεῖ ὁ 6ος (Ἐπιγραφὴ: [Ζάλην ἐνδοθεν ἔ]χων λογισμῶν ἀμφιβόλων [ὁ σώ]φρ[ων] Ἰω]-
σῆφ ἐταράχθη) (εἰ κ. 93), ὁ 7ος (Ἐπιγραφὴ: [ῬΗκ]ουσαν οἱ π[οι]μένες τῶν Ἀγγέλων
ὑμνοῦντων τὴν ἐνσ[αρκον] Χ[ριστο]ν π[αρουσίαν]), πού ἀποδίδεται μέ τὴν Προσκύνηση
τῶν ποιμένων καὶ μέ μιὰ παράσταση τῆς Γεννήσεως κάπως διαφορετικὴ ἀπ' τὴ συνηθι-
σμένη τοῦ Δωδεκαόρτου (εἰ κ. 94). Ὁ 8ος (Θεοδόμον ἀστέρων θεωρήσαντες Μάγοι.
Ἡ ἐπιγραφὴ σβυσμένη) εἰκονίζει τοὺς Μάγους πού ἔρχονται πάνω σὲ ἄλογα (εἰ κ. 97),
ὁ 9ος (Ἰδὸν παῖδες Χαλδαίων. Ἡ ἐπιγραφὴ σβυσμένη) δείχνει τὴν προσκύνηση τῶν
Μάγων (εἰ κ. 99) καὶ τέλος ὁ 10ος (Κήρυκες θεοφόροι γεγονότες οἱ Μάγοι. Ἡ ἐπιγραφὴ
σβυσμένη) εἰκονίζει τοὺς Μάγους πάνω στὰ ἄλογα, πού ἐπιστρέφουν στὴ Βαβυλῶνα
(εἰ κ. 100).

Οἱ ὑπόλοιποι τρεῖς οἴκοι, πού σώζονται (VI. 2, 3), εἶναι ζωγραφημένοι στὴν κάτω
ζώνη, τὴ διακοπτόμενη ἀπ' τὰ τόξα. Εἶναι ὁ 14ος (Ἐπιγραφὴ: Ξένον τόκον ἰδόντες,

ξενωθῶμεν τοῦ κόσμου, τὸν νοῦν εἰς οὐ(ραν)ὸν μεταθέντες) μετὰ τὸν Χριστὸν νέον τριγυρισμένο ἀπὸ ἀρχιερεῖς, μοναχοὺς καὶ ψάλτες, ποὺ φοροῦν περίεργα ἄσπρα καλύμματα στὸ κεφάλι (εἰ κ. 101). Ἀκολουθεῖ ὁ 15ος (Ἐπιγραφή: *Ὁλος ἦν ἐν τοῖς κάτω καὶ τῶν ἄνω οὐδόλως ἀπ[ή]ν ὁ ἀπερίγραπτος Λόγος*) μετὰ τὸ Χριστὸν νέον ἀνάμεσα στοὺς Ἀποστόλους καὶ τὸν ἴδιο ψηλά, καθισμένον πάνω σὲ δύο Ἐξαπτέρυγα, μέσα σὲ ἓνα φωτεινὸ δίσκο ποὺ τὸν κρατοῦν δύο Ἀγγελοι (εἰ κ. 103). Τέλος στὸ δεξιὸ ἄκρο ὁ 16ος (*Πᾶσα φύσις Ἀγγέλων κατεπλάγη τὸ μέγα τῆς σῆς ἐνανθρωπήσεως ἔργον*). Ἀπ' τὴν ἐπιγραφή μένουν ἐλάχιστα μόνο ἀδιάγνωστα γράμματα) μετὰ τὴν Παναγία βρεφοκρατοῦσα σὲ θρόνον περιστοιχισμένη ἀπὸ Ἀγγέλους (εἰ κ. 104).

Ἀνάμεσα στὰ δύο τόξα, πάνω ἀπ' τὸ κιονόκρανο, ὑπάρχει μιὰ σκηνή, ποὺ ἔμμεσα μόνο, ὅπως θὰ δοῦμε, σχετίζεται μετὰ τὸν Ἀκάθιστο (VI.4). Εἰκονίζεται δηλαδὴ ἐκεῖ τὸ Ὀνειρο τοῦ Ἰωσήφ, μετὰ τὸν Ἀγγελο, ποὺ τοῦ παραγγέλλει νὰ παραλάβῃ τὴν Παναγία καὶ τὸ Βρέφος καὶ νὰ φύγῃ στὴν Αἴγυπτο, ὅπως ἐξηγεῖ ἡ ἐπιγραφή ἀπ' τὸ Εὐαγγέλιο, ποὺ συνοδεύει τὴ σκηνή: *«Ἐγερθεὶς παράλαβε τὸ παιδίον καὶ τ(ήν) μ(ητέ)ρα αὐτοῦ καὶ φεῦγε εἰς Αἴγυπτον καὶ ἴσθι ἐκεῖ ἕως ἂν εἶπω σοι»* (Ματθ. 2. 13) (εἰ κ. 105). Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ ὄνειρο τοῦ Ἰωσήφ στὴ διήγηση τοῦ Ματθαίου ἀκολουθεῖ ἀμέσως ὕστερ' ἀπ' τὴν ἀναχώρηση τῶν Μάγων *«Ἀναχωρησάντων δὲ αὐτῶν (τῶν Μάγων) ἰδοὺ ἄγγελος Κυρίου φαίνεται κατ' ὄναρ τῷ Ἰωσήφ κλπ.»*. Γνωστὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ 11ος οἶκος (*Λάμπας ἐν τῇ Αἰγύπτῳ*) ἀποδίδεται σ' ὅλα τὰ ὡς τώρα τοῦλάχιστο γνωστὰ μνημεῖα πάντα μετὰ τὴ Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθῇ πὼς τὸ Ὀνειρο τοῦ Ἰωσήφ, ποὺ εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ὁ πρόλογος τῆς Φυγῆς, ἔχει ἴσως ἐδῶ ζωγραφηθῇ γιὰ ν' ἀποδώσῃ τὸν 11ο οἶκο ἀντὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ Φυγὴ. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸ νομίζω πιθανό, ὄχι μόνο γιατί δὲν ὑπάρχει, ὅσο τοῦλάχιστο ξέρω, ἄλλο ἀνάλογο παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ γι' ἄλλον ἀκόμα λόγο. Θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ ἡ σκηνὴ νὰ συνοδεύεται μετὰ ἐπιγραφή ποὺ νὰ ἔχῃ τὰ πρῶτα λόγια τοῦ οἴκου: *«Λάμπας ἐν τῇ Αἰγύπτῳ»*, ὅπως γίνεται στὸν Ὀρφανὸ μετὰ ὅλους τοὺς ἄλλους οἴκους, καὶ ὄχι μετὰ ἐπιγραφή παρμένη ἀπ' τὸ Εὐαγγέλιο. Νομίζω λοιπὸν βέβαιο πὼς ὁ 11ος οἶκος εἶχε εἰκονιστῇ στὸν γκρεμισμένο σήμερα δυτικὸ τοῖχο σὲ συνέχεια ἀπ' τὸν 10ο (*Κήρυκες θεοφόροι*) καὶ ὅτι τὸ Ὀνειρο τοῦ Ἰωσήφ, ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι μιὰ ἀπλή παρεμβολὴ ἀνάμεσα στὸν 10ο καὶ στὸν 11ο οἶκο, γιὰ νὰ γεμίσῃ ἴσως τὸ μικρὸ χῶρο ποὺ περισσεύει πάνω ἀπ' τὸ κιονόκρανο. Ὁ ζωγράφος ὁδηγήθηκε ἴσως ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Ὀνειρο τοῦ Ἰωσήφ εἰκονίζεται πολὺ συχνά μαζὶ μετὰ τὴ Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο καὶ σὲ τοιχογραφίες¹⁰ καὶ σὲ εἰκονογραφημένα Εὐαγγέλια¹¹, ἀκόμα καὶ σὲ χειρόγραφα μετὰ λόγους σχετικούς μετὰ τὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ¹². Τέτοιαν ἄλλωστε παρεμβολὴ σημειώσαμε καὶ πιὸ πάνω, τὴν Προσκύνηση τῶν Μάγων, ποὺ ἔχει εἰκονιστῇ ἀνάμεσα στὴ Γέννηση καὶ στὴν Ὑπαπαντή, ἂν καὶ δὲν ἀνήκει στὸ Δωδεκάορτο.

6) Ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Εἶναι πολὺ συνηθισμένο τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων νὰ ζωγραφίζονται μετὰ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἔκταση ἢ ζωὴ καὶ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου, ποὺ ἡ ἐκκλησία εἶναι ἀφιερωμένη στὴ μνήμη του¹³. Ἔτσι καὶ στὸν Ὀρφανὸ ὁ βίος τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀπλώνεται σὲ σειρὰ ἀπὸ σκηνὲς στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, πάνω ἀπ' τὴν εἴσοδο πρὸς τὸ ναὸ (V. 1). Οἱ σκηνὲς αὐτές, ποὺ δὲ χω-

ρίζονται μεταξύ τους, αποτελούν δύο ζώνες. Τα θέματά τους είναι όσα σχεδόν διηγείται ο Συμεών Μεταφραστής, που το κείμενό του βρίσκεται πρόχειρα στο Μηναίον της 6 Δεκεμβρίου. Με βάση τη διήγηση αυτή μπορούμε να διακρίνουμε στην άνω ζώνη τη γέννηση του Νικολάου (εἰκ. 106), το μικρό Νικόλαο που τὸν ὁδηγεῖ ἡ μητέρα του στο δάσκαλο (εἰκ. 107), τις τρεῖς χειροτονίες του σὲ διάκονο (εἰκ. 108), σὲ πρεσβύτερο (εἰκ. 109) καὶ σὲ ἐπίσκοπο (εἰκ. 110). Στὴν ἴδια σειρὰ εἰκονίζεται τὸ θαῦμα τοῦ Ἀγίου πὺν ρίχνει κρυφὰ τὰ χρυσὰ νομίσματα στο σπῖτι τοῦ φτωχοῦ ἄρχοντα, ὅταν αὐτὸς λογάριαζε, γιὰ νὰ ζήσει τις τρεῖς κόρες του, «μισθοῦ πρὸς ἀκολασίαν ἐκδιδόναι τοῖς βουλομένοις» (εἰκ. 111).

Στὴν κάτω ζώνη ὁ Ἅγιος παρουσιάζεται στο ὄνειρο τοῦ ἐπάρχου Ἀβλαβίου καὶ τὸν διατάσσει ν' ἀφήσει ἐλεύθερους τοὺς τρεῖς στρατηγούς, πὺν εἶχε κλεισμένους στὴ φυλακή, γιὰτὶ εἶναι ἁθῶοι (εἰκ. 115). Δίπλα εἰκονίζεται πάλι ὁ Ἅγιος, πὺν παρουσιάζεται τὴν ἴδια νύχτα γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ στον ὕπνο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (εἰκ. 114). Ἀκολουθεῖ τὸ θαῦμα, ὅπου ὁ Ἅγιος σώζει ἀπ' τὸ σπαθὶ τοῦ δημίου τρεῖς ἁθῶους (εἰκ. 112). Ὑστερ' ἀπ' τὴ σκηνὴ αὐτὴ ἔρχεται μιὰ ἀπὸ τις ὠραιότερες παραστάσεις, ὁ Ἅγιος μέσα σ' ἓνα καράβι πὺν πλέει με ἀνοιχτὸ πανί (εἰκ. 112). Ὁ ταυτισμὸς τῆς σκηνῆς αὐτῆς δὲν εἶναι εὐκόλος, γιὰτὶ στὴ διήγηση τοῦ Μεταφραστῆ γίνεται πολλὲς φορὲς λόγος γιὰ τὴ θαυματουργὴ ἐπέμβαση τοῦ Ἀγίου σὲ μεγάλες τρικυμίες, πὺν ἔφερναν σὲ κίνδυνο τοὺς ναυτικούς. Πιστεύω ὅμως πὺς πρόκειται ἴσως γιὰ τὸ τελευταῖο, πὺν διηγεῖται ὁ Μεταφραστής καὶ πὺν ἔγινε ὕστερ' ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ Ἀγίου. Σύμφωνα με τὴ διήγηση αὐτὴ, ὁ Ἅγιος ἐμφανίστηκε τὴ νύχτα στον κυβερνήτη ἑνὸς καραβιοῦ με προσκυνητές, πὺν πῆγαιναν στον τάφο του, καὶ τοῦ εἶπε νὰ πετάξει στὴ θάλασσα τὸ δοχεῖο με τὸ λάδι, πὺν τοὺς εἶχε δώσει ὁ διάβολος μεταμορφωμένος σὲ γρηά, καὶ πὺν μόλις τὸ πέταξαν στὴ θάλασσα σηκώθηκαν φλόγες καὶ τρικυμία φοβερή. Φαίνεται ὅμως πὺς ὁ ζωγράφος εἶχε ὑπόψη του κάποια διάφορη διασκευή γιὰ τὸ θαῦμα αὐτό, γιὰτὶ στὴν τοιχογραφία βλέπουμε τὸν ἴδιο τὸν Ἅγιο νὰ κρατᾷ στο χέρι του τὸ δοχεῖο με τὸ λάδι¹⁴ (εἰκ. 113).

Τὴ σκηνὴ αὐτὴ ἀκολουθεῖ μιὰ ἄλλη, πὺν ἀπ' αὐτὴν σώζονται μόνον τὰ ξάρτια ἑνὸς καραβιοῦ καὶ ὁ Ἅγιος (εἰκ. 112). Ἀπὸ τις λίγες λέξεις τῆς μισοσβυσμένης ἐπιγραφῆς, πὺν εἶναι δυνατό νὰ διαβαστοῦν : «...αὐτῷ χρυσὸς εἰς τὰ (;) Μυραίων κατάρας καὶ) ἀπο....τὸν σίτον», γίνεται ἀπόλυτα φανερό ὅτι ἡ σκηνὴ εἰκόνιζε τὸ θαῦμα τοῦ Ἀγίου, πὺν παρουσιάστηκε στον ὕπνο τοῦ κυβερνήτη ἑνὸς καραβιοῦ με σιτάρι καὶ τοῦ ἔβαλε στο χέρι τρία χρυσὰ νομίσματα γιὰ ἀρραβῶνα, παραγγέλλοντας νὰ ὁδηγήσει τὸ πλοῖο στὴ Λυκία καὶ νὰ πουλήσει τὸ σιτάρι στὰ Μύρα, πὺν ἔπασχαν ἀπὸ λιμό. Τέλος ἡ Κοίμησις τοῦ Ἀγίου στὴ δεξιὰν ἄκρη τῆς κάτω ζώνης (εἰκ. 116) κλείνει τὸν κύκλο τῶν σκηνῶν ἀπ' τὴ ζωὴ καὶ τὰ θαύματά του.

7) Τὸ Μηνολόγιο. Ὁ ζωγράφος τοῦ Ὁρφانوῦ, ἀκολουθώντας τὴ συνήθεια τῆς ζωγραφικῆς τῶν Παλαιολόγων, ἄπλωσε στο νάρθηκα τις σκηνὲς καὶ τις μορφὲς τοῦ Μηνολογίου κατὰ σειρὰ χρονολογική, με τὴ σειρὰ δηλαδὴ πὺν γιορτάζονται ὅλο τὸ χρόνο, αὐτὴν πὺν ἀκολουθοῦν καὶ τὰ Μηναῖα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπ' τὸν κύκλον αὐτὸν τοῦ Μηνολογίου ἐλάχιστα μόνο κομμάτια σώζονται. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νάρ-

θηκα, απ' τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ μεγάλου πίνακα μὲ τὶς σκηνὲς απ' τὸ βίῳ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, πού εἶδαμε πιὸ πάνω, σώζονται μερικὲς παραστάσεις σὲ δυὸ κατακόρυφες στῆλες. Ἀριστερὰ ἢ Ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου κάποιου ἁγίου, ἴσως τοῦ Ὁσίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ (13 Αὐγούστου) (V. 3), οἱ Ἁγ. Φώτιος καὶ Ἀνίκητος μέσα στὴ φωτιά (12 Αὐγούστου) (V. 4), πιὸ κάτω ὁ Προφήτης Μιχαίας πού τὸν γκρεμίζουν απ' τὸ βράχο (14 Αὐγούστου) (V. 5) καὶ τέλος ὁ Ἀπόστ. Πέτρος μ' ἓνα θυμιατὸ στὸ χέρι μαζί μὲ μιὰν ἄλλη μορφή, πού φαίνεται πὼς ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς κατεστραμμένης παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Παναγίας (15 Αὐγούστου) (V. 5, εἰκ. 117). Ἡ παράσταση τοῦ Πέτρου στὸ δεξιὸ μέρος δείχνει ὅτι πρὸς τὰ ἐκεῖ θὰ βρισκόταν τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς Θεοτόκου, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων¹⁵.

Ἀντίστοιχα, στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ πίνακα μὲ τὸ βίῳ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, διακρίνεται ἓνας ὄρθιος ἱεράρχης, πιὸ κάτω ἓνας μοναχὸς σὲ προτομὴ μέσα στὴ φωτιά, πού δὲ διαβάζεται τ' ὄνομά του, παρὰ μόνο ἡ λέξη *ἡγοῦμεν(ος)* (V. 7), καὶ τέλος τὸ μαρτύριο τῶν ἀδελφῶν Ἀγάπης, Εἰρήνης καὶ Χιονίας (16 Ἀπριλίου) (V. 8).

Στὴν νότιαν ἄκρη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα (VIII. 1) σώζονται τὸ μαρτύριο τῆς Ἁγ. Εὐφρασίας (18 Μαΐου), τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγ. Θαλλελαίου (20 Μαΐου), οἱ Ἁγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη (21 Μαΐου) καὶ ὁ Ἁγ. Μιχαὴλ Συνάδων (23 Μαΐου). Τέλος στὴ δυτικὴ γωνία τοῦ νότιου τοίχου (VIII. 1α) διακρίνονται δύο μορφές : ὁ Ἁγ. [Ἀνδρ]όνικος καὶ μιὰ ἄλλη μισοσβυσμένη, χωρὶς ἀμφιβολία ἡ Ἁγ. Ἰουνία, πού ἑορτάζουν καὶ οἱ δυὸ στίς 17 Μαΐου.

8) Προεικονίσεις τῆς Παναγίας. Οἱ ζωγράφοι στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων παριστάνουν μερικὲς σκηνὲς ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, πού σύμφωνα μὲ τὶς ἐρμηνεῖες τῶν παλιότερων θεολόγων, προεικονίζουν τὴν Παναγία. Τέτοιες εἰκόνες - προεικονίσεις εἶναι π.χ. ἡ ἐπτάφωτος λυχνία, ἡ στάμνος τοῦ μάννα, ἡ κλίμαξ τοῦ Ἰακῶβ καὶ πολλὲς ἄλλες. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς μιὰ απ' τὶς συνηθέστερες εἶναι ἡ Βάτος ἡ καιομένη, πού εἶδε ὁ Μωϋσῆς (Ἑξοδ. 3. 2 κ.ἐξ.). Τὶς παραστάσεις αὐτὲς τὶς βρίσκουμε, περισσότερες ἢ λιγώτερες, στίς τοιχογραφίες τῆς νότιας στοᾶς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (ἀκαθάριστες οἱ περισσότερες ἀκόμα), ὅπως καὶ στίς τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου στὴ Μονὴ τῆς Χώρας (Καχριε Τζαμι) τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ ἐκκλησίες τῆς Σερβίας μὲ διαφορετικὴ κάθε φορὰ ἐπιλογή.

Μιὰ τέτοια σειρὰ φαίνεται πὼς ὑπῆρχε καὶ στὸν Ὀρφανό, στὸ νότιο κλίτος, πού τὸ περισσότερο μέρος του ἔχει ξαναχτιστῇ. Ἀπ' τὴ σειρὰν αὐτὴ ἔμεινε μόνο, στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βορεινοῦ τοίχου, ἡ Βάτος μὲ τὴν Παναγία στὸ κέντρο τῆς καὶ τὸν Μωϋσῆ εἰκονισμένο δυὸ φορές, τὴ μία πού ἀκούει τὴ φωνὴ τοῦ Ἀγγέλου καὶ τὴν ἄλλη πού λύνει τὰ σανδάλια του (VII. 12, εἰκ. 118). Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ ἔχει πολὺ ὑποφέρει. Κάποτε εἶχε ἐπιζωγραφηθῇ, ἀλλὰ, ἂν καὶ καθαρίστηκε τελευταῖα, ὅμως ἔχει χάσει τὴ φρεσκάδα τῆς.

9) Ὁ Βίος τοῦ Ἁγ. Γερασίμου τοῦ Ἰορδανίτου. Στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ δεξιοῦ κλίτους ἀπλώνεται μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκηνὲς, ὅπου παριστάνεται

ή ιστορία τοῦ Ἀγ. Γερασίμου, πού ἀσκήτεψε στήν περιοχή τοῦ Ἰορδάνη (VII. 15, εἰ κ. 119). Οἱ σκηνές, πού διαδέχονται ἡ μία τήν ἄλλη, δίχως νά χωρίζονται μεταξύ τους, εἶναι διαταγμένες σέ δυό ζῶνες. Ὁ ζωγράφος στή σειρά τῶν σκηνῶν ἀκολουθεῖ ὄχι ἀκριβῶς τὸ Συναξάρι τῆς 4 Μαρτίου, ἀλλὰ ἕναν ἄλλο βίο τοῦ Ἀγίου ἐκτενέστερο¹⁶. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο αὐτό, ὁ Ἅγιος συνάντησε ἕνα λεοντάρι, πού εἶχε μπῆ στοῦ πόδι του ἕνα μυτερὸ καλάμι καὶ τοῦ ἔδινε φοβεροὺς πόνους. Ὁ Γεράσιμος τοῦ ἔβγαλε τὸ καλάμι καὶ ἀπὸ τότε τὸ λεοντάρι ἔμενε μαζί του καὶ συντρόφευε τὸ ὑποζύγιο τοῦ ἀσκητῆ, ὅταν ὁ ὑποτακτικὸς τὸ πήγαινε στήν πηγὴ, γιὰ νά φέρῃ νερό. Μιὰ μέρα, πού τὸ λεοντάρι κοιμόταν, ἀραπάδες περαστικοὶ μὲ καμῆλες ἔκλεψαν τὸ ὑποζύγιο. Τὸ λεοντάρι γύρισε περίλυπο στὸν γέροντα καὶ κείνος, νομίζοντας πὼς αὐτὸ ἔφαγε τὸ ὑποζύγιο, τὸ διατάζει νά κουβαλᾷ τὸ ἴδιο στὴ ράχη του τὰ σταμνιά μὲ τὸ νερό. Ὑστερ' ἀπὸ λίγον καιρὸ ξαναπέρασαν οἱ ἀραπάδες μὲ τὸ κλεμμένο ὑποζύγιο. Τὸ λεοντάρι τοὺς ἐγνώρισε, τοὺς κυνήγησε καὶ φέρνει πίσω θριαμβευτικὰ τὸ ὑποζύγιο. Ὁ Ἅγιος τὸ ἀφήνει τότε ἐλεύθερο νά φύγῃ. Ἐκεῖνο ἔμενε στὰ γύρω τῆς λαύρας τοῦ Ἀγίου. Ὅταν ὁ γέροντας πέθανε, τὸ λεοντάρι πῆγε στὸν τάφο του καὶ πέφτοντας ξεψύχησε.

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κειμένου αὐτοῦ μπορεῖ κανεὶς νά διακρίνῃ στήν ἀπάνω σειρά τῆς τοιχογραφίας τὸν Ἅγιο πού βγάζει μὲ τὸ μαχαίρι τὸ καλάμι ἀπ' τὸ πόδι τοῦ λεονταριοῦ (εἰ κ. 121), τὸ λεοντάρι πού σέρνει τὸ ὑποζύγιο φορτωμένο μὲ τὰ σταμνιά κι' ἀπὸ κοντὰ τὸν ὑποτακτικὸ (εἰ κ. 120), κι' ἀκόμα πίσω ἀπὸ τὸ λόφο τοὺς ἀραπάδες στίς καμῆλες πού τραβοῦν μαζί καὶ τὸ κλεμμένο ὑποζύγιο (εἰ κ. 122). Ἡ κάτω σειρά εἶναι πολὺ φθαρμένη. Ἀριστερὰ κάθετῃ ὁ Ἅγιος καὶ φαίνεται πὼς μπροστὰ του θὰ ἦταν τὸ λεοντάρι ὕστερ' ἀπὸ τὴν κλοπὴ τοῦ ὑποζυγίου. Ἐπειτα εἰκονίζονται οἱ ἀραπάδες πού τοὺς κυνηγᾷ τὸ λεοντάρι (εἰ κ. 120). Ἀπ' τὴν τελευταία σκηνὴ δὲ σώζεται παρὰ μόνο τὸ κεφάλι τοῦ Ἀγίου. Τί εἰκονίζοταν δὲν εἶναι πιά δυνατὸ νά ξέρουμε. Ἴσως νά πρόκειται γιὰ τὴ σκηνὴ πού ὁ Ἅγιος δίνει τὴν ἐλευθερίαν του στοῦ λεοντάρι, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νά υποθέσῃ ἀπὸ τὴν κάπως ἀνάλογη τοιχογραφία τῆς Τραπεζῆς τῆς Λαύρας στοῦ Ἀγίου Ὁρος, ἂν καὶ κεῖ ἡ σύνθεσις εἶναι διαφορετικὴ καὶ μὲ ὄχι λίγες παρανοήσεις¹⁷.

Β'. ΟΙ ΑΓΙΟΙ

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς εἰκονογραφικοὺς κύκλους, πού ἐξετάσαμε, ὑπάρχει στὸν Ὁρφανὸ κι' ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ μορφῆς ἁγίων εἴτε ὁλόσωμων εἴτε σὲ προτομή. Τὰ ὀνόματα καὶ τὴ θέση τῶν ἁγίων αὐτῶν μέσα στήν ἐκκλησίαν μπορεῖ νά τὰ δῇ ὁ ἀναγνώστης στὰ διαγράμματα, πού ἀκολουθοῦν τὸ κείμενο, καὶ στοὺς ἐπεξηγηματικοὺς ἀριθμοὺς πού τὰ συνοδεύουν. Ἐδῶ νομίζουμε χρήσιμο νά παραθέσουμε μόνο μερικὲς παρατηρήσεις καὶ νά σημειώσουμε ἐλάχιστες ἀξιόλογες εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες.

Τὸ Ἱερό, ὅπως ἄλλωστε εἶναι πολὺ φυσικὸ, τὸ γεμίζουν μορφῆς ἱεραρχῶν, πού εἶναι ὅλοι ὁμοιόμορφα ντυμένοι λευκὰ ἄμφια, στολισμένα μὲ μεγάλους μαύρους σταυροὺς (εἰ κ. 123 - 126). Τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τὸ κατέχουν σχεδὸν μόνο στρατιωτικοὶ ἅγιοι (εἰ κ. 135 - 140). Στὸ νάρθηκα, τοῦλάχιστο στὰ μέρη πού σώθηκαν τοιχογραφίες, κυριαρχοῦν οἱ ἀσκητές, πρῶτα φυσικὸ γιὰ τὴν ἐκκλησίαν ἐνὸς μοναστηριοῦ

(εἰ κ. 146). Ἐξαίρεση μόνο κάνουν οἱ τρεῖς μορφές τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, οἱ δύο δηλαδή Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος καὶ ἡ Παναγία μετὰ τὸ Βρέφος (V. 9 - 11, εἰ κ. 143), μορφές, ποὺ τίς βρίσκουμε στὴν ἴδια θέση καὶ σὲ ἄλλες μακεδονικὲς ἐκκλησίες.

Οἱ Εὐαγγελισταὶ κατέχουν τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ κάτω μέρους καθενὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα τόξα (III. 9, 11. IV. 10, 12, εἰ κ. 127 - 130) μετὰ πλησιέστερους πρὸς τὸ Ἱερὸ τὸν Ἰωάννη (III. 11, εἰ κ. 130) καὶ τὸν Ματθαῖο (IV. 10, εἰ κ. 127). Ἡ διάταξη αὐτὴ, ποὺ τὴ βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα, ὅπου οἱ Εὐαγγελισταὶ εἶναι ζωγραφημένοι στὰ σφαιρικά τρίγωνα, κάτω ἀπ' τὸν τροῦλλο, σχετίζεται, ὅπως προσπάθησα ἄλλοῦ ν' ἀποδείξω, μετὰ τὴν ἔκθεση τῆς γενεαλογίας τοῦ Χριστοῦ, τῆς θείας στὸν Ἰωάννη καὶ τῆς ἀνθρώπινης στὸν Ματθαῖο¹⁸.

Ἀπ' τοὺς προφήτες τρεῖς μόνο εἰκονίζονται, ὁ Δανιήλ, ὁ Ἡλίας καὶ ὁ Ἐλισσαῖος, κ' αὐτοὶ ὄχι σὰν ἀπλὲς μορφές, ὅπως συνήθως στὸ τύμπανο τοῦ τροῦλλου¹⁹. Ὁ Δανιήλ εἰκονίζεται στὸ λάκκο μετὰ τὰ δύο λεοντάρια, ποὺ τρίβουν χαϊδευτικά τὰ κεφάλια τοὺς στὰ πόδια τοῦ προφήτη (III. 8, εἰ κ. 131), καὶ ὁ Ἡλίας (III. 10, εἰ κ. 132) εἶναι ζωγραφημένος μέσα στὸ πύρινο ἄρμα, ποὺ τὸ ἀνεβάζουν πρὸς τὸν οὐρανὸ δυὸ κόκκινα ἄλογα καὶ συγχρόνως πετάει τὴ μηλωτὴ του στὸν Ἐλισσαῖον εἰκονισμένο στὸ κάτω μέρος²⁰.

Ἀξία ἰδιαίτερης προσοχῆς εἶναι ἡ παράσταση τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ (IV. 13, εἰ κ. 133) μετὰ τὸν περίεργο στρογγυλὸ δίσκο τὸν ραμμένο στὴ χλαμύδα καὶ χωρισμένο σὲ δύο, ποὺ τὸν στολίζει ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν Ἀγ. Μηνᾶ, βρίσκεται καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τοῦ ἁγίου, ὅλες ὅμως, ὅσο τοῦλάχιστο μπορῶ νὰ ξέρω, σὲ μνημεῖα μακεδονικά²¹. Τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ φαίνεται πὼς σχετίζεται ἴσως μετὰ τὸ θαῦμα τοῦ δίσκου, ποὺ μετὰ συντομία τὸ ἀναφέρει τὸ Συναξάρι στὸ Μηναιὸν τῆς 11 Νοεμβρίου.

Οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι, ποὺ ὅπως εἶπαμε ἔχουν εἰκονιστῇ στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, φοροῦν ὅλοι τὴν πολεμικὴ πανοπλία τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς, μετὰ τὸν κατάκοσμο ἀτσαλένιο θώρακα, διαφορετικὰ στολισμένον στὸν κάθε πολεμιστῇ. Χαρακτηριστικὰ διακοσμημένο εἶναι τὸ ὕφαντὸ ποὺ σκεπάζει τὰ πόδια τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (IV. 24) καὶ μάλιστα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (III. 12, εἰ κ. 135). Ὁ Ἀγ. Νέστωρ (:) (III. 17, εἰ κ. 140) κ' ὁ Ἀγ. Δημήτριος (εἰ κ. 136) ἔχουν δεμένη στὸ δόρυ τοὺς μιὰ μικρὴ σημαία — τὸ φλάμμουλον — ποὺ ἡ ἄκρῃ τῆς τελειώνει σὲ τρεῖς διακοσμημένες γλῶσσες καὶ ποὺ στολίζεται, στοῦ δεύτερου, μ' ἓναν σταυρό. Εἶναι, ὅπως φαίνεται, ἡ μικρὴ αὐτὴ σημαία διακριτικὸ τοῦ ἀρχηγοῦ στρατιωτικῆς μονάδας.

Γυναικεῖες μορφές τέσσερις μόνο ὑπάρχουν, ἡ Ἀγ. Ἀννα, οἱ Ἀγ. Αἰκατερίνη καὶ Εἰρήνη καὶ τέλος ἡ Ἀγ. Θεοδότη. Ἡ Ἀγ. Ἀννα (VI. 8, εἰ κ. 141), ὄρθια, κρατεῖ τὴ μικρὴ Παναγία στὰ χέρια κατὰ τὸ γνωστὸ τύπο τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης. Πανομοιότυπη σχεδὸν παράσταση τῆς Ἀγ. Ἀννας βρίσκουμε τὸ 1313 στὴ Στουντένιτσα (Ἐκκλησία τοῦ κράλη) τῆς Σερβίας²². Χαρακτηριστικὸ στὴν τοιχογραφία τοῦ Ὁρφανοῦ εἶναι τὸ ἄσπρο μαντήλι, ποὺ σκεπάζει τὸ κεφάλι καὶ τῆς Ἀννας καὶ τῆς Παναγίας, καὶ ποὺ τὸ βρίσκουμε καὶ σ' ἄλλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀλλὰ μόνο στὸ κεφάλι τῆς μικρῆς Θεοτόκου²³.

Ἡ Ἀγ. Αἰκατερίνη καὶ ἡ Ἀγ. Εἰρήνη (VI. 15, 16, εἰ κ. 142) φοροῦν τὴν ἐπίσημη

βασιλική στολή της εποχής των πρώτων ιδίως Παλαιολόγων, όπως την ξέρουμε και από βυζαντινές μικρογραφίες ²⁴, αλλά κι' από τοιχογραφίες, που εικονίζουν κράλαινες της Σερβίας. Ίδιαίτερα χαρακτηριστική είναι ή όμοιότητα της στολής με τις εικόνες της Σιμωνίδος, της κόρης του 'Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου και γυναίκας του κράλη της Σερβίας Μιλούτιν ²⁵. 'Η όμοιότητα αυτή της στολής των κραλαίνων και των βυζαντινών βασιλισσών δεν έχει τίποτα τὸ παράξενο, αφού είναι γνωστό πὼς οἱ ἡγεμόνες της Σερβίας ἀκολουθοῦσαν τὴν ἐθιμοτυπία καὶ τὴν ὅλη ἐμφάνιση της βυζαντινῆς Αὐλῆς των Παλαιολόγων ²⁶. Οἱ 'Αγ. Αἰκατερίνη καὶ Εἰρήνη, σὰν κόρες βασιλέων, σύμφωνα με τὰ Συναξάρια, φυσικὸ ἦταν νὰ παρασταθοῦν μετὰ τὴ βασιλική στολή της εποχῆς, πού ἐγινε ἡ τοιχογραφία, ὅπως τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν τοιχογραφία της 'Αγ. 'Ελένης στὴν Γκρατσάνιτσα (1321) της Σερβίας ²⁷.

'Η 'Αγ. Θεοδότῃ (Π. 9) εἶναι ἡ μητέρα της μιᾶς ἀπ' τὶς τρεῖς συζυγίες των 'Αγ. 'Αναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. Γι' αὐτὸ τὴν βλέπουμε εἰκονισμένη δίπλα στοὺς δύο γιούς της (ΠΙ. 14. 'Ο Δαμιανὸς εἶναι ὁλότελα σχεδὸν χαλασμένος). 'Η εἰκόνα της ἁγίας αὐτῆς εἶναι πολὺ σπάνια. Σὲ τοιχογραφίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Καπαδοκία, μόνο στὴ Μακεδονία τὴν ἔχω συναντήσει, σὲ δυὸ ἐκκλησίες των Σερβίων, εἰκονισμένη μαζί με τοὺς 'Αναργύρους ²⁸.

'Απὸ μιὰ ἐκκλησία μοναστηριοῦ, ὅπως ὁ 'Ορφανὸς, δὲν μποροῦσαν νὰ λείπουν οἱ εἰκόνες των μεγάλων ἀσκητῶν, πού ἦταν τὰ πρότυπα τοῦ «ἀγγελικοῦ βίου» γιὰ τοὺς μοναχοὺς. 'Ετσι ὑπῆρχε στὸ νάρθηκα σειρὰ ὁλόκληρη ἀπὸ ὄρθιες μορφές ἐρημιτῶν. 'Απ' αὐτὲς διατηρήθηκαν σὲ καλὴ κατάσταση τέσσερις μόνο στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου. 'Αντίστοιχα, στὸ βορεινὸ ἄκρο τοῦ ἴδιου τοίχου, βρέθηκαν μετὰ τὸν καθαρισμό ἄλλες τέσσερις εἰκόνες, ἀλλὰ πολὺ κατεστραμμένες καὶ ἀδιάγνωστες. 'Η σειρὰ αὐτὴ των ὄρθιων ἀσκητῶν φαίνεται πὼς συνεχιζόταν καὶ στὶς ξαναχτισμένες σήμερα πλευρές, τὴ βόρεια καὶ τὴ νότια τοῦ ἐξωτερικοῦ τετραγώνου, καὶ θὰ μποροῦσε ἴσως μετὰ τὴ σειρὰν αὐτὴ νὰ σχετιστῇ καὶ ἡ ἀπεικόνιση της ζωῆς τοῦ 'Αγ. Γερασίμου πού ἐξετάσαμε παραπάνω.

Οἱ τέσσερις καλὰ διατηρημένες εἰκόνες στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 147) παριστάνουν τὸν 'Αγ. Σάββα (VIII. 2, εἰκ. 148), τὸν 'Αγ. Παῦλο τὸν Θηβαῖο, πού φορεῖ ἓνα ροῦχο καμωμένο ἀπὸ ψάθα καὶ μετὰ ὅμοιο κάλυμμα στὸ κεφάλι (VIII. 3, εἰκ. 150), τὸν 'Αγ. 'Εφραίμ τὸν Σύρο (VIII. 4, εἰκ. 149) κι' ἓνα τέταρτον (VIII. 5, εἰκ. 151) γυμνὸ ἀπ' τὴ μέση κι' ἀπάνω, πού δὲν σώζεται τ' ὄνομά του, μὰ πού εἶναι ἀσφαλῶς ὁ 'Αγ. Πέτρος ὁ 'Αθωνίτης, ὅπως δείχνει ἡ ἀπόλυτη ὁμοιοτήτά του μετὰ τὴ σύγχρονη τοιχογραφία τοῦ Πρωτάτου στὸ 'Αγιον Ὅρος ²⁹.

Τέλος πρέπει ν' ἀναφέρουμε καὶ μιὰν ἄλλη μορφή ἀσκητοῦ (V. 14), πού βρίσκεται στὸ νότιο ἄκρο της ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα καὶ σώζεται μόνο τὸ ἀριστερὸ της μισό, γιὰ τὸ δεξιὸ ἦταν στὴν κατεδαφισμένη σήμερα προέκταση τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὡς τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τετραγώνου. 'Ο ἅγιος δὲν σώζει τ' ὄνομά του, ἀλλὰ εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο πὼς παριστάνει τὸν Στέφανο τὸν Νέον, ὅπως δείχνει ἡ μικρὴ εἰκόνα, πού βαστάει μετὰ τὸν Χριστὸ ὡς 'Ακραν Ταπείνωσιν (εἰκ. 159). 'Ο 'Αγιος αὐτός, πού μαρτύρησε τὸν καιρὸ της Εἰκονομαχίας, ζωγραφίζεται πάντοτε νὰ κρατᾷ μιὰν εἰκόνα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς περισσότερες γνωστὲς παραστάσεις τοῦ ἁγίου,

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

ἀκόμα ἀπ' τὸν 11ο αἰῶνα, ἡ εἰκόνα ποὺ κρατάει εἴτε εἶναι δίπτυχο, ὅπου στὸ ἓνα φύλλο παριστάνεται ὁ Χριστὸς ὡς Ἄκρα Ταπείνωσις καὶ στὸ ἄλλο ἡ Παναγία ³⁰, εἴτε μιὰ μόνο εἰκόνα μὲ τὸν Χριστὸ στὸν ἴδιο τύπο ³¹, ὅπως εἶναι καὶ στὸν Ὅρφανό. Τῇ λεπτομέρειαν αὐτῇ τῆς μικρῆς εἰκόνας ἀπ' τὴν τοιχογραφία τοῦ Ὅρφανοῦ τὴ δίνουμε ἐδῶ, γιατί εἶναι ἀρκετὰ ἀξιοσημείωτη.

Γ'. ΤΟ ΚΟΣΜΗΜΑ

Εἶναι ἀνάγκη, τέλος, νὰ προσθέσουμε λίγες λέξεις γιὰ τὸ κόσμημα, ὅπως παρουσιάζεται στὸν Ὅρφανό.

Οἱ πολυάριθμες σκηνὲς καὶ μορφὲς τῶν ἁγίων δὲν ἄφηναν πολλή θέση, στίς περιωρισμένες ἄλλωστε ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, γιὰ κοσμήματα, ποὺ ἔτσι κατ' ἀνάγκην εἶναι λιγιστά.

Στὸ πάχος τῶν παραθύρων (VIII. 6, εἰ κ. 152 - 153), ὅπως καὶ στὸ βάθος τῆς μικρῆς κόγχης στὸ νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι ζωγραφημένος μονόχρωμος σταυρὸς μὲ δύο κι' ἄλλοῦ τρεῖς ἐγκάρσιες κεραῖες, ποὺ ἀπ' τὴ βάση του ἀνεβαίνουν, ἀπ' τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο μέρος, βλαστοὶ μὲ ἑλικες καὶ μεγάλα ἄνθη. Στὸ ἀπάνω μέρος ὑπάρχουν συμπίληματα γραμμάτων, μερικὰ μάλιστα ἀρκετὰ σπάνια ³².

Ἐπίσης τὴν πόρτα, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ νάρθηκα, τὴν περιβάλλει διπλὸ κόσμημα μὲ τὴν ταινία, ποὺ τσακίζεται καὶ σχηματίζει τρίγωνα, πολὺ συνηθισμένη στὰ παλαιολόγια μνημεῖα, καὶ δίπλα τῆς μιὰν ἄλλη μὲ «ἀτρακτοειδῆ» σχήματα ἐνωμένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο καὶ γεμισμένα μὲ λεπτὰ φυτικά θέματα (εἰ κ. 154).

Ἡ Ἁγία Τράπεζα, ὅπως φαίνεται τώρα ἀπαλλαγμένη ἀπ' τὶς μεταγενέστερες προσθήκες, ἔχει τὶς τρεῖς πλευρὲς σκεπασμένες μὲ κοσμήματα, ὅχι σὲ ὅλες δυστυχῶς καλὰ διατηρημένα, ποὺ ἀπομιμοῦνται ὑφάσματα. Τὸ κόσμημα τῆς μιᾶς ἀπ' τὶς πλευρὲς δείχνει ἡ εἰκόνα ποὺ δίνουμε ἐδῶ (εἰ κ. 155).

Τὸ κάτω μέρος ὅλων τῶν τοίχων, ἀπ' τὰ πόδια τῶν ὀρθίων μορφῶν ὡς τὸ δάπεδο, ἦταν σκεπασμένο, ὅπως συμβαίνει στίς ἐκκλησίες τῶν Παλαιολόγων, μὲ τοιχογραφία, ποὺ ἀπομιμεῖται κρεμασμένο ὑφασμα μὲ σχέδια. Στὸν Ὅρφανό τὸ μέρος αὐτὸ εἶναι παντοῦ σχεδὸν κατεστραμμένο κι' ἐλάχιστα μόνο μέρη σώζονται, ποὺ μᾶς δίνουν μιὰν ἰδέα τῆς ὅλης διακοσμῆσεως (εἰ κ. 145).

Κοσμημένοι ἀκόμα εἶναι καὶ οἱ ἐλκυστήρες, τὰ δοκάρια δηλαδὴ ποὺ βρίσκονται στὸ ἀνοιγμα τῶν τόξων (εἰ κ. 157). Σ' αὐτοὺς τὰ θέματα εἶναι κόκκινα καὶ χρυσᾶ.

Τέλος ἔχουν διακοσμηθῇ καὶ οἱ ἄβακες τῶν κιονοκράνων καὶ τὰ ἐπιθήματα (εἰ κ. 156), ἀκόμα καὶ ὁ τράχηλος, στὸ σημεῖο συνενώσεως τοῦ κιονοκράνου μὲ τὸν κορμὸ τῆς κολόνας, μὲ μονόχρωμα διακοσμητικὰ θέματα (εἰ κ. 158).

Δ'. Η ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ὑστερ' ἀπὸ τὴν περιγραφή ποὺ κάμαμε τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ὅρφανοῦ, καιρὸς εἶναι νὰ συνοψίσουμε ἐδῶ τὰ συμπεράσματά μας γιὰ τὴ θέση τῆς διακοσμῆσεως αὐτῆς μέσα στὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης καὶ γενικώτερα τῆς Μακεδο-

νίας, ελληνικής και σερβικής, συμπεράσματα που θα μᾶς οδηγήσουν στην πιθανή χρονολόγηση τοῦ μνημείου.

Τὸ πρόγραμμα τῆς διακοσμῆσεως εἶναι μιὰ συνεπτυγμένη, ἐξ αἰτίας τῆς στενότητας τοῦ χώρου, μορφή τῆς πολύπλοκης παλαιολόγειας εἰκονογραφίας, ὅπως ἰδίως παρουσιάζεται στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Μακεδονία. Ἐκτὸς ἀπ' τὸ Δωδεκάορτο, πὺν βρίσκεται σ' ὅλες τὶς ὁρθόδοξες ἐκκλησίες ἀπ' τὴν Εἰκονομαχία κ' ὕστερα, ἐκτὸς ἐπίσης κι' ἀπ' τὶς μορφές τῶν ἁγίων, στὰ παλαιολόγια μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ ὡς τώρα γνωστά, ὑπάρχουν τὰ περισσότερα ἀπ' τὰ στοιχεῖα, πὺν συναντήσαμε καὶ στὸν Ὀρφανό. Ἔτσι ἡ διήγηση σὲ σειρά ἀπὸ σκηνές τοῦ βίου τοῦ ἁγίου, πὺν εἶναι στ' ὄνομά του ἀφιερωμένη ἡ ἐκκλησία, ὑπάρχει, ὅπως εἶδαμε, ζωγραφημένη τὸ 1303 στὸ μικρὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου μέσα στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου. Τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται στὸ ἴδιο παρεκκλήσι³³, ἐπίσης καὶ στὴν Ἀγ. Αἰκατερίνη (ἀνέκδοτα) καὶ στὸ νάρθηκα τοῦ Προφ. Ἡλία³⁴. Τοῦ Ἀκάθιστου σώθηκαν οἱ εἰκόνες μερικῶν οἰκῶν, ἴσως ἀπ' τὶς παλιότερες παραστάσεις τοῦ περίφημου αὐτοῦ ὕμνου, στὴν Παναγία τῶν Χαλκέων³⁵. Τέλος τὶς προεικονίσεις τῆς Παναγίας ἀπ' τὴν Π. Διαθήκη, πὺν ἀπ' αὐτὲς στὸν Ὀρφανό ἔχει ἀπομείνει μόνο ἡ Βάτος, τὶς βρῖκαμε στὴ νότια στοὰ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων³⁶.

Ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη, στὰ μνημεῖα τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς σερβικῆς Μακεδονίας, βρίσκουμε ὅλους τοὺς κύκλους, πὺν ἀποτελοῦν τὴ διακόσμηση τοῦ Ὀρφانوῦ. Τὸν κύκλο ἰδίως τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, πὺν τὸ δραματικὸ του περιεχόμενο ταίριαζε ἰδιαίτερα στὴ μακεδονικὴ ζωγραφικὴ, τὸν συναντοῦμε περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀνεπτυγμένο στὰ μνημεῖα τῶν πρώτων ἰδίως δεκάδων τοῦ 14ου αἰῶνα, ὅπως εἶναι οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, τοῦ Χελανταριοῦ καὶ τοῦ Βατοπεδίου στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ οἱ ἐκκλησίες στὴ Σερβία, ὅσες κυρίως ζωγραφήθηκαν στὰ χρόνια τοῦ κράλη Μιλούτιν (†1231) ἀπὸ Ἑλλήνες τεχνίτες.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς εἰκονογραφικὲς ὁμοιότητες, πὺν ἡ λεπτομερειακὴ τους ἐξέταση θὰ μᾶς ἐβγαζε ἀπ' τὰ πλαίσια τούτου τοῦ σημειώματος, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα στοιχεῖα στὴ διάταξη τῆς διακοσμῆσεως τοῦ Ὀρφانوῦ, πὺν μᾶς φέρνουν πρὸς τὰ μακεδονικὰ ἔργα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 14ου αἰῶνα. Ἀπ' τὴν ἀποψη αὐτὴ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι στὸν Ὀρφανὸ ἡ ζώνη μὲ τὶς προτομές τῶν ἁγίων (εἰκ. 123 - 126), πὺν ξεκινάει ἀπ' τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο μέρος τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, προχωρεῖ στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τελειώνει στὸν δυτικὸ, ἀπ' τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ μεγάλου πίνακα μὲ τὴν Κοίμηση τῆς Παναγίας. Ἡ ζώνη αὐτὴ, πὺν χωρίζει τὶς σκηνές ἀπ' τοὺς ὁρθίους ὁλόσωμους ἁγίους τῆς κάτω σειρᾶς, ἀποτελεῖται, μέσα στὸ Ἱερό, ἀπὸ μορφές ἱεραρχῶν μὲ ἄσπρα ἄμφια στολισμένα μὲ μαύρους σταυροὺς, ἐνδὸν κυρίως ναὸ τὴν συνεχίζουν ἄλλοι ἅγιοι.

Σὲ παλαιότερο βιβλίο μου εἶχα παρατηρήσει πὺς ἡ ζώνη αὐτὴ τοῦ Ὀρφانوῦ μὲ τὶς ὁμοιόμορφα ντυμένες προτομές τῶν ἱεραρχῶν ξαναβρίσκεται τὸ 1317/8 στὸ Στάρο Ναγκορίτσινο τῆς Σερβίας³⁷. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ διακόσμηση αὐτὴ τοῦ Ναγκορίτσινο ἔχει τὶς ἐλληνικὲς ὑπογραφές τῶν ζωγράφων Εὐτυχίου καὶ Μιχαήλ Ἀστραπᾶ, πὺν ἔργα τους, ἐπίσης ὑπογραμμένα, ὑπάρχουν δύο ἀκόμα, ὁ Ἀγ. Κλήμης (1294/5) στὴν Ἀχρίδα καὶ ὁ Ἀγ. Νικήτας (1309 - 20) στὸ Τσουτσέρ. Τοὺς δύο αὐτοὺς Ἑλλήνες

ζωγράφους, όπως προσπάθησα ν' αποδείξω στο βιβλίο μου εκείνο, είναι πολύ πιθανό πώς τους είχε μετακαλέσει ο Μιλούτιν απ' τη Θεσσαλονίκη, κι' αυτό εξηγεί τη στενή σχέση τους με τις τοιχογραφίες της πόλεως αυτής, καθώς και με τις τοιχογραφίες του Πρωτάτου στο "Άγιον Όρος, που ή παλιά παράδοση τις θεωρεί έργα του Μανουήλ Πανσέληνου απ' τη Θεσσαλονίκη ³⁸.

Ξαναγυρίζοντας στη ζώνη του Όρφανου με τις προτομές, παρατηρούμε πώς το θέμα αυτό το συναντούμε μόνο σε δύο απ' τις εκκλησίες, που διακόσμησαν ο Ευτύχιος κι' ο Μιχαήλ Άστραπός, στον Άγ. Κλήμεντα δηλαδή της Άχρίδος και στο Στάρο Ναγκορίτσινο. Και στις δύο ή ζώνη αυτή περιορίζεται μόνο στο Ίερό ³⁹. Στο Ναγκορίτσινο μάλιστα γίνεται μέσα στο ήμικύκλιο της άψιδας διπλή ⁴⁰. Σε καμιά άλλη, όσο τουλάχιστον ξέρω, απ' τις πολυάριθμες διακοσμήσεις της εποχής των Παλαιολόγων στην έλληνική και στη σερβική Μακεδονία δε βρίσκεται ⁴¹.

Άλλά, ανεξάρτητα απ' τη χαρακτηριστική αυτή ζώνη με τις προτομές, ή διακόσμηση του Όρφανου βρίσκεται σε στενή τεχνοτροπική συγγένεια με τις τοιχογραφίες του Ναγκορίτσινο. Άρκεϊ ν' αναφέρω τὰ περιέργα, γεροντικά ιδίως, πρόσωπα «κατὰ κρόταφον» με την ιδιόρρυθμη σιμή μύτη. Τὰ πρόσωπα αυτά, κατὰ τὸν Frolov, «seraient peut-être plus caractéristiques de l'art de Yougoslavie» ⁴². Μιά τέτοια όμως σκέψη είναι απόλυτα άπίθανη, γιατί όμοια τὰ βρήκε ο Millet στις τοιχογραφίες του Πρωτάτου ⁴³ και τώρα τὰ συναντούμε και στον Όρφανό. Άλλά και ή περίεργη κατατομή μερικῶν γυναικείων και άγένειων νεανικῶν μορφῶν στον Όρφανό, με τη σφαιρική άκρη της μύτης, τὰ χοντρά χείλια και τὸ μεγάλο στρογγυλό σαγόνι, που τὴν ξαναβρίσκουμε επίσης στο Ναγκορίτσινο ⁴⁴, θά μπορούσε κανείς νὰ πῇ ότι είναι χαρακτηριστική της ζωγραφικῆς της Θεσσαλονίκης, στις πρώτες τουλάχιστο δεκάδες του 14ου αἰῶνα, γιατί τὴ βλέπουμε και στις τοιχογραφίες της βόρειας στοᾶς τῶν Άγ. Άποστόλων της Θεσσαλονίκης, ζωγραφημένες πολὺ λίγα χρόνια ὕστερ' απ' τὸ 1315 ⁴⁵.

Νομίζω πὼς δὲν ὑπάρχει λόγος, στο σύντομο τοῦτο σημείωμα, νὰ προχωρήσουμε περισσότερο στις τεχνοτροπικές ἀναλύσεις και στη σύγκριση με τις τοιχογραφίες του Ναγκορίτσινο, που ή διακόσμησή του είναι χωρίς ἀμφιβολία ή συγγενέστερη, όσο τουλάχιστο ξέρω, με τὴ διακόσμηση του Όρφανου.

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ὅτι ὁ άγνωστος τεχνίτης τῶν τοιχογραφιῶν του Όρφανου ἦταν σύγχρονος με τὸν Ευτύχιο και τὸν Μιχαήλ Άστραπά. Οἱ πολλές τεχνοτροπικές και εἰκονογραφικές ἀναλογίες, που παρουσιάζουν οἱ τοιχογραφίες του Όρφανου ἰδιαίτερα με τὸ Στάρο Ναγκορίτσινο (1317/18), τὸ τελευταῖο γνωστὸ ἔργο τῶν δύο αὐτῶν ζωγράφων, και ὅχι με τὰ δύο παλαιότερα, θά ἦταν ἴσως μιὰ ἔνδειξη, που θά μᾶς ἐπέτρεπε νὰ τοποθετήσουμε τὴ διακόσμηση του Όρφανου με ἀρκετὴ πιθανότητα γύρω στὰ ἴδια χρόνια με τις τοιχογραφίες του Ναγκορίτσινο.

Έτσι φθάνουμε στο συμπέρασμα, που νομίζω πὼς δὲν ἀπέχει πολὺ απ' τὴν πραγματικότητα, ὅτι οἱ τοιχογραφίες του Όρφανου ἔγιναν μέσα στη δεκαετία 1310 - 1320, στὴν ἐποχὴ δηλαδή της μεγαλύτερης ἀκμῆς της ζωγραφικῆς στη Θεσσαλονίκη.

Άπ' τὰ λίγα τοῦτα εἰσαγωγικά λόγια κι' απ' τοὺς πίνακες, που ἀκολουθοῦν, θά σηματοῖση ὁ ἀναγνώστης μιὰν ἰδέα της ἐξαιρετικῆς σημασίας τῶν τοιχογραφιῶν του Όρφανου γιὰ τὴ γνώση της ζωγραφικῆς στη Θεσσαλονίκη σὲ μιὰν ἐποχὴ ἐξαιρετικῆς

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΟΡΦΑΝΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

καλλιτεχνικής άκμης, όπως είναι ή εποχή των Παλαιολόγων και ιδιαίτερα οί πρώτες δεκάδες του 14ου αιώνα.

Οί τοιχογραφίες του Όρφανου είναι μνημείο πολύτιμο, όχι μόνο για την εξαιρετική τους ποιότητα, μά και γι' άλλον όχι λιγώτερο σπουδαίο λόγο. Οί τοιχογραφίες δηλαδή αυτές αποτελούν ένα πλήρες σύνολο, άθικτο σχεδόν άπ' τὸ πέρασμα των αιώνων, πράγμα εξαιρετικά σπάνιο όχι μονάχα για τή Θεσσαλονίκη, αλλά και γενικώτερα για τις ἐπὶ αἰῶνες τουρκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χώρες, με εξαίρεση βέβαια τὸ Ἅγιον Όρος και τὰ ἄλλα μοναστήρια, πὸν δὲν πάτησε τὸ πόδι τοῦ κατακτητῆ.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Όρφανου, ἂν και μικροσκοπικό, μάς δίνει με τὴν ἀριότητα τῆς διακοσμήσεώς του, με τὸν εἰκονογραφικό του πλοῦτο, με τὰ φωτεινά και ἁρμονικά του χρώματα, μιὰν ἰδέα καθαρὴ τῆς ἐκλεπτυσμένης και γεμάτης χάρι παλαιολόγειας ζωγραφικῆς.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

- 1) 'Α. Ξυγγοπούλου, Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ τών χρόνων τών Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, 29 κ.έξ.
- 2) Βλ. περιοδ. Μακεδονικά, 3 (1956), 285 κ.έξ, και πίν. "Άλλα παραδείγματα στη σελ. 285, σημ. 7.
- 3) 'Ανάλογη είναι ή, σπάνια άλλωστε, παράσταση τοῦ Σαμουήλ με τὸ κέρασ σὲ μιὰν ἀπ' τὲς καμάρες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Πριλέπ στὴ Σερβία: *G. Millet-A. Frolov, La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, Fasc. III, Paris, 1962, πίν. 21.1.
- 4) Βλ. περιοδ. 'Ελληνικά, 13 (1954), 256 κ.έξ. ὅπου ἀναφέρονται κ' οἱ παλιότερες ἐργασίες.
- 5) "Ὅπως π.χ. ὁ Παρισινὸς κῶδ. Gr. 74 : *H. Omont, Evangiles avec peintures byzantines du XIe siècle*, Paris 1908, I, πίν. 35b.
- 6) "Ὅπως π.χ. στὴν Ντέτσανη τῆς Σερβίας: *V. Petkovic, La peinture serbe du moyen âge*, I, Beograd 1930, πίν. 107. Λεπτομέρεια καθαρότερη στοῦ *P. Mijovic, Decani*, Beograd 1963, πίν. 33. 'Επίσης στὸν Παρισινὸ κῶδ. Gr. 1128: *S. Der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph*, Paris 1937, πίν. LXI. 236.
- 7) "Ὅπως π.χ. στὸν κῶδ. Τάφου 14 τοῦ Πατριαρχείου 'Ιεροσολύμων, με τὴ διαφορὰ ὅτι ἐκεῖ ἀντὶ γιὰ τὸν Χριστὸ εἰκονίζεται ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, γιατί ἡ μικρογραφία εἶναι τὸ ἐπίτιτλο τοῦ λόγου τοῦ ἱεράρχη «Περὶ φιλοπτωχίας». *W.H.P. Hatch, Greek and Syrian Miniatures in Jerusalem*, Cambridge, Massachusetts 1931, πίν. XVII.
- 8) *Petkovic*, ἐνθ' ἀν. πίν. 105a.
- 9) *O. Bihalji-Merin, Fresques et icônes. L'art médiéval serbe et macédonien*, München 1958, πίν. 67.
- 10) Βλ. π.χ. *G. Millet, Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 66,3 (Μητρόπολη).
- 11) Π.χ. 'Οξφόρδη. Bodleian Library, Κῶδ. E.D. Clarke 10. Πρόχειρα στὸν Κατάλογο τῆς Βυζαντινῆς 'Εκθέσεως, 'Αθήνα 1964, πίν. 336.
- 12) Π.χ. Κῶδ. Gr. 334 τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραδ: *B. Λάζαρεφ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (ρωσ.)*, Μόσχα, 1947-48, II, πίν. 130.
- 13) Στὴ Θεσσαλονίκη ὑπάρχει κι' ἄλλο τέτοιο παράδειγμα, στὴ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ 'Αγ. Εὐθυμίου μέσα στὴ Βασιλικὴ τοῦ 'Αγ. Δημητρίου, ὅπου ὁ βίος τοῦ ἐπώνυμου ἀγίου ἀπλώνεται σὲ μιὰ ζώνη στὴ δυτικὴ καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς μικρῆς ἐκκλησίας. Βλ. *Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, 'Αθήνα 1952, Λεύκωμα, πίν. 89.
- 14) Τὴν παραλλαγὴ αὐτὴ δὲν μπόρεσα νὰ τὴν βρῶ. Σ' ἓνα σχετικὸ κείμενο βρῆκα μονάχα πὼς τὸ θαῦμα ἐγινε πρὶν ἀπ' τὸν θάνατο τοῦ ἀγίου, πού ὅταν τὸ καράβι ἔφτασε στὸ λιμάνι, «ὑπονοήσας ὁ ἅγιος Νικόλαος ἐξῆλθεν εἰς ἀπάντησιν αὐτῶν. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς περὶ τοῦ ἐλαίου, καὶ ἐνέγκαντες ἀπέδωκαν αὐτῷ. Τότε κελεύει αὐτὸ χυθῆναι ἐπὶ τὴν θάλατταν...» *A. Anrich, Hagios Nikolaos*, Leipzig 1913, I, 311. 'Αλλὰ καὶ πάλι τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν συμφωνεῖ ἀπόλυτα μετὰ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ 'Ορφανοῦ.
- 15) Βλ. 'Α. Ξυγγοπούλου, 'Η ψηφιδωτὴ διακόσμησης τοῦ ναοῦ τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, 33.
- 16) 'Εχει δημοσιευθῇ μετὰ πολλὰ τυπογραφικὰ λάθη στοῦ *Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής. Μάρτιος*, 35 κ.έξ. 'Ιδίως ἀπὸ σ. 39.
- 17) *G. Millet, Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Paris 1927, πίν. 140.2. (Κάτω ἀριστερά).
- 18) Ξυγγοπούλου, 'Η ψηφιδ. διακόσμ. τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων, 43 κ.έξ. Βλ. τελευταῖα καὶ 'Α. 'Ορλάνδου, 'Η Παρηγορήτισσα τῆς 'Αρτης, 'Αθήνα 1963, 120.
- 19) Βλ. π.χ. τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Δαφνιοῦ: *E. Diez-O. Demus, Byzantine Mosaics in Greece*, Cambridge, Massachusetts 1931, εἰκ. 57 (Δανιήλ), εἰκ. 58 ('Ηλίας, 'Ελισσαῖος).

20) 'Ο 'Ηλίας εικονίζεται πανομοιότυπα τὸ 1317 ἀπὸ τὸν Εὐτύχιο καὶ τὸν Μιχαήλ 'Αστραπᾶ στὸ Στάρο Ναγκορίτσινο τῆς Σερβίας: *Petkovic*, La peint. serbe, II, πίν. LVa. Ἐκεῖ ὁμοῦς ἡ παράσταση διακαιολεγεῖται, γιὰτὶ βρῖσκεται στὴ σειρὰ τοῦ Μηνολογίου, ὅπου στὶς 20 'Ιουλίου ἐορτάζεται «ἡ πυρφόρος ἀνάβασις ὡς εἰς οὐρανοὺς 'Ηλιοῦ τοῦ ἐν προφήταις μεγίστου».

21) Π.χ. τὸ 12ο αἰῶνα στὸν 'Αγ. Νικόλαο τοῦ Κασνίτζη στὴν Καστοριά : Σ. *Πελεκανίδου*, Καστοριά. Βυζαντινὰ τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 54a. Τὸ 1271 στὸ Μαναστίρ τῆς Σερβικῆς Μακεδονίας: Ντ. *Κότσο - Π. Μιλικόβιτς Πέπεκ*, Μαναστίρ (σερβ.), Σκόπια 1958, σ. 55, εἰκ. 57.

22) *Millet - Frolow*, ἐνθ' ἄν. Fasc. III, πίν. 70.2.

23) Π.χ. στὴν Στουντένιτσα (βλ. προηγούμε. σημ.) καὶ στὸν 'Αγ. Στέφανο τῆς Καστοριάς, ὅπου ὁμοῦς ἡ 'Αγ. 'Αννα εἰκονίζεται νὰ θηλάζει τὴν Παναγία: *Πελεκανίδου*, Καστοριά, πίν. 101β.

24) Βλ. Σ. *Λάμπρου*, Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, 'Αθήναι 1930, πίν. 83.

25) Ὅπως στὴν Στουντένιτσα (1313) καὶ στὴν Γκρατσάνιτσα (1321) : *Petkovic*, ἐνθ' ἄν. I, πίν. 37a, 44b.

26) Βλ. σχετικὰ *J. Ebersolt*, Les arts somptuaires de Byzance, Paris 1923, 123.

27) *Petkovic*, ἐνθ' ἄν. II, πίν. LIXa.

28) 'Α. *Ξυγγοπούλου*, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, 'Αθήναι 1957, 70 κ.ἐξ. 94.

29) *Millet*, Monuments de l'Athos, πίν. 55.2.

30) Βρεττ. Μουσεῖον. Ψαλτήριον τοῦ 1066 : *A. Grabar*, L'Iconoclasme byzantin, Paris 1957, εἰκ. 141. Parisinus Gr. 580 (Μηνολόγιον) : *H. Omont*, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. CII (προτελευταῖος στὴν κάτω σειρὰ).

31) Βλ. π.χ. *Petkovic*, ἐνθ' ἄν. II, πίν. CLXXIIb (Ψάτσα, γύρω στὰ 1358).

32) Δημοσιεύονται στὸν 6ο τόμο τοῦ περιοδ. Μακεδονικά.

33) *Σωτηρίου*, 'Η Βασιλικὴ τοῦ 'Αγ. Δημητρίου, Λεύκωμα, πίν. 87, 88a.

34) Ὅλες οἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἀνέκδοτες, ἐκτὸς ἀπὸ δύο λεπτομέρειες ποὺ δημοσίευσε ὁ *V. Djuric* στὸ *Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines*, No 7, Beograd 1961, εἰκ. 9 καὶ 10.

35) *Δ. Εὐαγγελίδου*, 'Η Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσαλονίκη 1954, πίν. 29, 30 καὶ σ. 63 κ. ἐξ.

36) Μιὰν ἀπ' αὐτῆς, τὸν Γεδεὼν μὲ τὸν «πόκον», βλ. στοῦ *A. Xyngopoulos*, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, πίν. 19.

37) *Xyngopoulos*, ἐνθ' ἄν. 43 καὶ πίν. 13.1, 2.

38) *Xyngopoulos*, ἐνθ' ἄν. 41 κ.ἐξ.

39) Βλ. τὰ σχέδια στοὺς *R. Hamann-Mac Lean*, *H. Hallensleben*, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963, πίν. 21, 22, ζώνη III τοῦ 'Ιεροῦ ('Αγ. Κλήμης), πίν. 32, 33, ζώνη III τοῦ 'Ιεροῦ (Ναγκορίτσινο).

40) Βλ. τίς φωτογραφίες στοῦ *Millet-Frolow*, ἐνθ' ἄν. III, πίν. 71.1, καὶ στοὺς *Hamann - Mac Lean*, *Hallensleben*, ἐνθ' ἄν. εἰκ. 278-280.

41) Μιὰ τέτοια ζώνη φαίνεται πὼς ὑπάρχει καὶ στὴν Γκρατσάνιτσα. Τὴ θέση της ὁμοῦς καὶ τὴν ἔκτασή της δὲν μοῦ εἶναι εὐκόλο νὰ τὴν ὀρίσω οὔτε ἀπ' τίς φωτογραφίες τοῦ *Petkovic*, ἐνθ' ἄν. II, πίν. LXVa, LXIVb, οὔτε ἀπ' τὰ διαγράμματα τῶν *Hamann-Mac Lean*, *Hallensleben*, ἐνθ' ἄν. πίν. 35, 36, ποὺ ἔχουν παραλείψει τὴ διάταξιν τοῦ 'Ιεροῦ. 'Απ' τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἀγίων, ποὺ δίνει ὁ *Petkovic* ἐνθ' ἄν. II, σελ. 29 κ.ἐξ. δὲν μπορεῖ νὰ βγῇ κανένα συμπέρασμα.

42) *Millet-Frolow*, ἐνθ' ἄν. III, Εἰσαγωγή, σ. IX.

43) *G. Millet*, στὴν *Revue Archéologique*, 26, (1927), 276. Στὸ Πρωτάτο: Ce sont les mêmes profils accentués au nez retroussé, les mêmes narines plates et longues ou les mêmes vieillards au nez fort, aux courbes violentes. Τίς παρατηρήσεις αὐτῆς τοῦ Millet τίς ἀναφέρει κι' ὁ *Frolow*, ἐνθ' ἄν. σ. IX, σημ. 11, ἀλλὰ παρατηρεῖ πὼς οἱ λεπτομέρειες αὐτῆς δὲν διακρίνονται στὶς ὡς τώρα δημοσιευμένες ἀπεικονίσεις τῶν τοιχογραφιῶν.

44) Βλ. π.χ. *Millet - Frolow*, ἐνθ' ἄν. III, πίν. 89, 100. 3.

45) Βλ. *Xyngopoulos*, Thessalonique, πίν. 2.2.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Σ η μ. Οί λατινικοί αριθμοί παραπέμπουν στα σχέδια στο τέλος του κειμένου.
Οί άραβικοί αριθμοί δείχνουν τη θέση της σκηνής ή του αγίου στο κάθε σχέδιο.

- 'Αγάπη 'Αγ. Μαρτύριο, V. 8.
 'Αγγελοι διάκονοι, III. 20 - 21 (Είκ. 70 - 71, 185).
 'Αθανάσιος 'Αγ. συλλειτουργῶν, I. 10 (Είκ. 67).
 Αικατερίνη 'Αγ. VI. 15 (Είκ. 142).
 'Ακάθιστος ὕμνος, VI. 1 - 3 (Είκ. 93 - 103, 175).
 'Ανάληψη τοῦ Χριστοῦ, II. 1 (Είκ. 29 - 31, 167).
 'Ανάσταση (Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν 'Αδη),
 III. 3 (Είκ. 27 - 28).
 'Ανδρόνικος 'Αγ. VIII. 1α.
 'Ανθιμος 'Αγ. I. 17β.
 'Ανίκητος 'Αγ. Μαρτύριο, V. 4.
 'Αννα 'Αγ. μετὴν Παναγία, VI. 8 (Είκ. 141).
 'Αντίπας 'Αγ. III. 22 (Είκ. 125).
 'Αποκαθήλωση, III. 1 (Είκ. 56).
 'Αποστόλων Μετάδοση, I. 7 (Είκ. 72).
 » Μετάληψη, I. 8 (Είκ. 73 - 75).
 'Αρτέμιος (;) 'Αγ. II. 11 (Είκ. 137).
 'Αρχάγγελοι μετὴν Παναγία, I. 9.

 Βαβύλας 'Αγ. I. 17α.
 Βαϊοφόρος, II. 2. IV. 4 (Είκ. 23 - 24).
 Βάκχος 'Αγ. IV. 15.
 Βάπτιση τοῦ Χριστοῦ, IV. 2 (Είκ. 17 - 18).
 Βασίλειος 'Αγ. συλλειτουργῶν, I. 13 (Είκ. 67).
 Βίκτωρ 'Αγ. IV. 11 (Είκ. 134).
 Βουκόλος 'Αγ. I. 18β.

 Γεθσημανὴ προσευχὴ τοῦ Χριστοῦ στὴ, IV. 5
 (Είκ. 41 - 42).
 Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, I. 4 (Είκ. 7 - 10, 162 - 163,
 170).
 Γεράσιμος 'Αγ. ὁ 'Ιορδανίτης. 'Ιστορία, VII. 15
 (Είκ. 119 - 121, 189 - 190).
 Γεώργιος 'Αγ. «ὁ Γοργός», III. 12 (Είκ. 135).
 Γεώργιος 'Αγ. Πατριάρχ. Κων/ως, III. 16 ζ (Είκ.
 125).
 Γρηγόριος 'Αγ. 'Ακραγαντίνων, IV. 14 γ (Είκ.
 126, 172).
 Γρηγόριος 'Αγ. ὁ Διάλογος, IV. 14 δ (Είκ. 126, 172).
 Γρηγόριος 'Αγ. ὁ Θεολόγος συλλειτουργῶν, I.
 14 (Είκ. 67).

 Γρηγόριος 'Αγ. τῆς Μεγάλης 'Αρμενίας, IV. 14 α
 (Είκ. 126).
 Γρηγόριος 'Αγ. Νύσσης, IV. 14β (Είκ. 126).

 Δαιμονιζόμενου ἴαση, VII. 3 (Είκ. 86).
 Δανιὴλ Προφ. στὸ λάκκο τῶν λεόντων, III. 8
 (Είκ. 131).
 Δημήτριος 'Αγ. IV. 24 (Είκ. 136, 145, 186).
 Διομήδης 'Αγ. II. 8β.

 Εἰρήνη 'Αγ. VI. 16 (Είκ. 142).
 Εἰρήνη 'Αγ. ἀδελφὴ 'Αγάπης καὶ Χιονίας. Μαρ-
 τύριο, V. 8.
 'Ελένη 'Αγ. βλ. Κωνσταντίνος.
 'Ελισσαῖος Προφ. III. 10 (Είκ. 132).
 'Επιτάφιος Θρῆνος, III. 2 (Είκ. 58, 173).
 'Ερμόλαος 'Αγ. IV. 16β.
 Εὐαγγελισμός, I. 3.
 Εὐστάθιος 'Αγ. 'Αντιοχείας, IV. 14 ε (Είκ. 126).
 Εὐφρασία 'Αγ. Μαρτύριο, VIII. 1.
 'Εφραίμ 'Αγ. ὁ Σύρος, VIII. 4 (Είκ. 147, 149).

 'Ηλίας Προφ. 'Ανοδος στὸν οὐρανό, III. 10 (Είκ.
 132).

 Θαλλελαῖος (;) 'Αγ. Μαρτύριο, VIII. 1.
 Θεοδότῃ 'Αγ. II. 9.
 Θεόδωρος 'Αγ. ὁ Στρατηλάτης, IV. 25 (Είκ. 139).
 Θεόδωρος 'Αγ. ὁ Τήρων, II. 10 (Είκ. 138).

 'Ιάκωβος 'Αγ. ὁ 'Αδελφόςθεος, I. 15β.
 'Ιησοῦς, βλ. Χριστός.
 'Ιούδας 'Αγ. ὁ Συγγενὴς τοῦ Κυρίου, I. 16 α
 (Είκ. 179).
 'Ιούδας, βλ. Προδοσία.
 'Ιουνία 'Αγ. VIII. 1α.
 'Ιωάννης 'Αγ. ὁ 'Ελεήμων, IV. 21 (Είκ. 81).
 'Ιωάννης 'Αγ. ὁ Θεολόγος, III. 18 (Είκ. 79).
 » γράφων τὸ Εὐαγγέλιον, III. 11 (Είκ. 130).
 'Ιωάννης 'Αγ. ὁ Πρόδρομος, IV. 22 (Είκ. 78).
 'Ιωάννης 'Αγ. ὁ Χρυσόστομος συλλειτουργῶν,
 I. 11 (Είκ. 67, 68, 187).
 'Ιωσήφ Δίκ. 'Όνειρο, VI. 4 (Είκ. 105).

Κανᾶ γάμος, VII. 11 (Εἰκ. 91 - 92, 178).
 Κλήμης ᾠγ. Ἀγκύρας, IV. 19 (Εἰκ. 126).
 Κλήμης ᾠγ. VI. 5.
 Κοίμηση τῆς Παναγίας, βλ. Παναγία.
 Κοσμᾶς ᾠγ. III. 14α.
 Κυλλῶν δὺο ἱαση, VII. 4 (Εἰκ. 87).
 Κύριλλος ᾠγ. Ἀλεξανδρείας, IV. 20 (Εἰκ. 81).
 Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη ᾠγ. VIII. 1.
 Λαζάρου ἔγερση, IV. 3 (Εἰκ. 20 - 22, 169).
 Λουκάς Εὐαγγελιστής, III. 9 (Εἰκ. 129).
 Μάγων προσκύνηση, I. 5 (Εἰκ. 11 - 14).
 Μακάριος ᾠγ. Ἀντιοχείας, III. 16 γ (Εἰκ. 125).
 Μανδήλιον ᾠγ. I. 6 (Εἰκ. 7).
 Μάξιμος (;) ᾠγ. ὁ Ὁμολογητής. Ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου, V. 5.
 Μάρκος Εὐαγγελιστής, IV. 12 (Εἰκ. 128).
 Ματθαῖος Εὐαγγελιστής, IV. 10 (Εἰκ. 127).
 Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ, II. 3 (Εἰκ. 19).
 Μηνῶς ᾠγ. IV. 13 (Εἰκ. 133).
 Μιχαὴλ ᾠγ. Συνάδων, VIII. 1.
 Μιχαῖας Προφ. Μαρτύριο, V. 5 (Εἰκ. 117).
 Μυροφόροι μετὸν Χριστό, I. 2 (Εἰκ. 59 - 62, 164 - 166).
 Μυστικὸς Δεῖπνος, III. 6 (Εἰκ. 37).
 Μωϋσῆς ἐμπρὸς στὴ Βάτο, VII. 12 (Εἰκ. 118).
 Νέστωρ (;) ᾠγ. III. 17 (Εἰκ. 140).
 Νικόλαος ᾠγ. III. 19, V. 12 (Εἰκ. 82).
 » Ἡ ζωὴ του, V. 1 (Εἰκ. 106 - 116, 181 - 182).
 Νιπτήρ, III. 7 (Εἰκ. 38 - 40).
 Παναγία ἢ Ἀχειροποίητος μετὸ δὺο Ἀρχαγγέλους, I. 9 (Εἰκ. 63 - 65, 69).
 » Βρεφοκρατοῦσα, V. 11 (Εἰκ. 143, 144).
 » ἢ Παράκλησις, III. 13 (Εἰκ. 76, 80, 183).
 Παναγίας Κοίμηση, II. 6, V. 5 (Εἰκ. 32 - 36, 168).
 Παντελεήμων ᾠγ. IV. 16 α.

Παραλυτικοῦ ἱαση, VII. 5 (Εἰκ. 88).
 Παῦλος Ἀπόστ. V. 9 (Εἰκ. 143).
 Παῦλος ᾠγ. ὁ Θηβαῖος, VIII. 3 (Εἰκ. 147, 150).
 Παῦλος ᾠγ. ὁ Ὁμολογητής, I. 16β (Εἰκ. 180).
 Πέτρος Ἀπόστ. V. 10 (Εἰκ. 143).
 Πέτρου ἄρνηση, II. 5 (Εἰκ. 52, 174).
 Πέτρος ᾠγ. ὁ Ἀθωνίτης, VIII. 5 (Εἰκ. 147, 151).
 Πέτρος ᾠγ. Ἀλεξανδρείας, III. 16 ζ (Εἰκ. 125).
 Πολύκαρπος ᾠγ. Σμύρνης, I. 18 α.
 Προδοσία τοῦ Ἰούδα, IV. 6 (Εἰκ. 143 - 144).
 Σάββας ᾠγ. VIII. 2 (Εἰκ. 147, 148).
 Σαμαρεῖτις, VII. 10 (Εἰκ. 89 - 90, 176 - 177).
 Σαμψὼν ᾠγ. ὁ Ξενοδόχος, II. 8 α.
 Σέργιος ᾠγ. III. 15.
 Σιλβέστρος ᾠγ. Πάπας Ρώμης, I. 20 (Εἰκ. 83).
 Σπυρίδων ᾠγ. I. 19.
 Σταῦρωση, II. 4 (Εἰκ. 25 - 36).
 Στέφανος (;) ᾠγ. ὁ Νέος, V. 14.
 Συγκυπτοῦσης ἱαση, VII. 1 (Εἰκ. 84).
 Συμεὼν ᾠγ. ὁ συγγενὴς τοῦ Κυρίου, I. 15 α.
 Ταράσιος ᾠγ. Πατριαρχ. Κων/ως, III. 16 δ (Εἰκ. 125).
 Ὑδρωπικοῦ ἱαση, VII. 2 (Εἰκ. 85).
 Ὑπαπαντή, IV. 1 (Εἰκ. 15 - 16, 184).
 Φώτιος ᾠγ. Μαρτύριο, V. 4 (Εἰκ. 117).
 Χιονία ᾠγ. Μαρτύριο, V. 8.
 Χριστὸς ὁ Σωτήρ, IV. 23 (Εἰκ. 77).
 » βρέφος στὸ δισκάριο, I. 12 (Εἰκ. 66).
 » ἐμπρὸς στὸν Καϊάφα, IV. 7 (Εἰκ. 45 - 47, 171).
 » ἐμπρὸς στὸν Πιλάτο, IV. 8 (Εἰκ. 48 - 51).
 » Ἀκρα ταπεινώσις V. 14 (Εἰκ. 159).
 Χριστοῦ ἀνοδος στὸ σταυρό, III. 5 (Εἰκ. 55).
 » ἐμπαιγμός, II. 7, III. 4 (Εἰκ. 53 - 54).
 » ἐμφάνιση στὶς Μυροφόρους, I. 2 (Εἰκ. 59 - 62, 164 - 166).

LES FRESQUES DE L'EGLISE DE SAINT - NICOLAS ORPHANOS A THÉSSALONIQUE

L'église de Saint-Nicolas Orphanos appartenait à un petit couvent de ce nom fondé vers le début du XIVe siècle. Son fondateur était, paraît-il, le moine Nikon issue d'une des branches de la grande et puissante famille Kapandritis, dont deux membres au moins furent enterrés dans cette église.

L'édifice est une basilique minuscule à trois nefs et un narthex, le tout couvert de toits en charpente. Ses fresques, conservées presque intactes, furent nettoyées en 1959 et 1960 par les soins du Service de l'Anastylose.

LES CYCLES ICONOGRAPHIQUES. La décoration de St Nicolas comprend, sauf un grand nombre de figures de saints en pied ou en buste, des compositions iconographiques qui forment neuf cycles plus ou moins étendus. Ce sont: 1. Les Douze fêtes, 2. La Passion du Christ, 3. Les compositions du Sanctuaire, 4. Les miracles, 5. Les scènes de l'Hymne acathiste, 6. La vie de Saint Nicolas, 7. Le Ménologe, 8. Scènes de l'Ancien Testament préfigurant la Vierge et 9. La vie de Saint Gerasime.

1. - *Les Douze fêtes* (Dodécaorton) représentées sont: l'Annonciation, la Nativité, la Présentation du Christ au temple, le Baptême, la Transfiguration, la Résurrection de Lazare, les Rameaux, le Crucifiement, la Descente du Christ aux Limbes (Anastasis), l'Ascension, la Dormition de la Vierge. L'artiste a omis, on ne sait pas pourquoi, la Pentecôte, mais il a intercalé entre la Nativité et la Présentation du Christ l'Adoration des rois Mages qui ne fait pas partie des Douze fêtes.

2. - *La Passion du Christ* est racontée dans une série de scènes qui comprend le Lavement des pieds, la Cène, la Prière à Gethsémani, la Trahison de Judas, Jésus devant Caïphe, le Reniement de Pierre, Jésus devant Pilate, Jésus aux outrages, le Chemin de croix, la Mise en croix, la Descente de croix et la Lamentation sur le corps du Christ mort (Thrène). De ce cycle manquent les deux scènes les plus importantes, le Crucifiement et la Descente du Christ aux Limbes, car elles sont représentées dans la série des Douze fêtes, dont elles font partie. Mais l'artiste a ajouté en plus, dans le fronton oriental, la scène de l'Apparition du Christ aux deux Maries après sa résurrection.

3. - *Les compositions du Sanctuaire.* En dehors de la Vierge, dans l'abside, entre deux Archanges, les Pères de l'Église, auteurs des liturgies, officiant d'un côté et d'autre d'un autel sur lequel est figuré le Christ enfant couché dans la patène, on y voit aussi les deux scènes représentant la Communion des Apôtres. Sur les deux parois du Sanctuaire sont figurés d'autres saints évêques faisant suite aux quatre Pères officiant dans l'abside.

4. - *Les miracles*, dans la nef méridionale, figurent les guerisons de la femme courbée, de l'hydropique, d'un démoniaque, de deux estropiés, d'un paralytique, les Noces de Cana et la rencontre de Jesus et de la Samaritaine.

5. - *De l'Hymne acathiste* ne restent que quelques scènes dans la nef septentrionale.

6. - *La Vie de Saint Nicolas* occupe, dans le narthex, un grand panneau divisé en plusieurs petits tableaux représentant la naissance, l'éducation du saint patron de l'église, ses ordinations aux divers grades sacerdotaux, ses miracles et sa dormition.

7. - *Du Ménologe*, qui formait une frise faisant le tour du narthex, on ne voit plus que quelques restes.

8. - *Les Scènes de l'Ancien Testament* préfigurant la Vierge se trouvaient dans la nef méridionale. De celles-ci ne reste plus qu'une seule, Moïse devant le Buisson ardent.

9. - *La Vie de Saint Gerasime*, également dans la nef méridionale, raconte en plusieurs scènes l'histoire merveilleuse de cet ascète du Jourdain qui avait apprivoisé un lion dont se servait de bête de somme.

LES FIGURES DES SAINTS. Le Sanctuaire est occupé par des figures qui représentent des saints évêques et des Pères de l'Église portant tous des habits sacerdotaux blancs ornés de croix noires, tandis que dans la partie occidentale de la nef du milieu sont représentés des saints militaires en armure. Enfin dans le narthex on voit des figures d'ascètes, dont malheureusement ne reste qu'un très petit nombre.

Les quatre Évangélistes occupent la partie orientale des intrados des quatre arcs, tandis que dans la partie occidentale de ces mêmes intrados on voit deux saints et deux prophètes, Daniel dans la fosse aux lions et Elie enlevé au ciel dans un char de feu.

Les deux saintes, Catherine et Irène, portent le costume des impératrices byzantines du début du XIVe siècle.

L'ORNEMENT n'occupe que trop peu de place dans la décoration de l'église. Très intéressante est l'ornementation de l'autel et aussi des tirants, c'est à dire des poutres qui se trouvent entre les pieds des arcs.

L'ART ET LA DATE DES FRESQUES

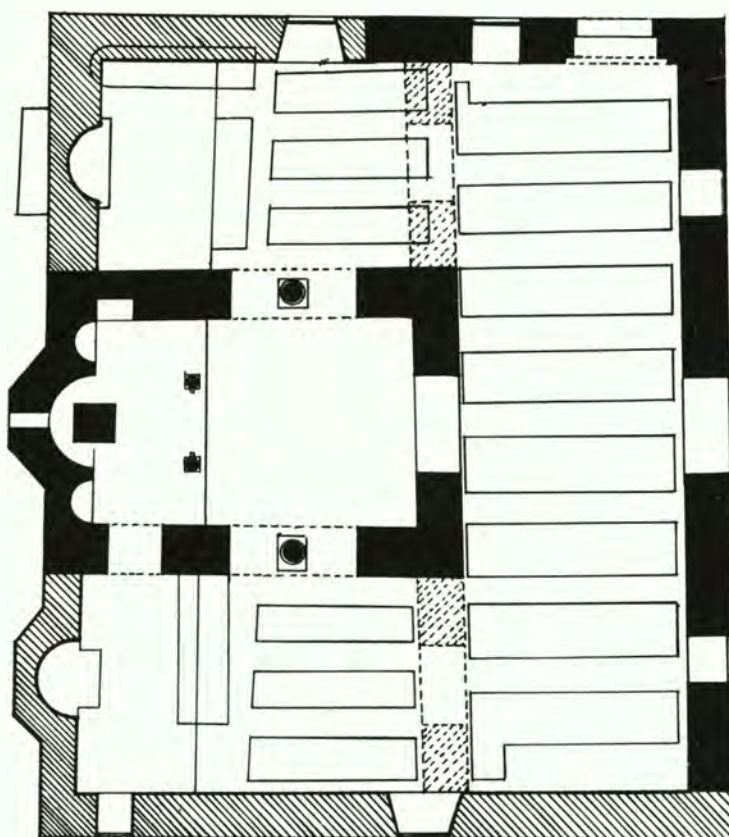
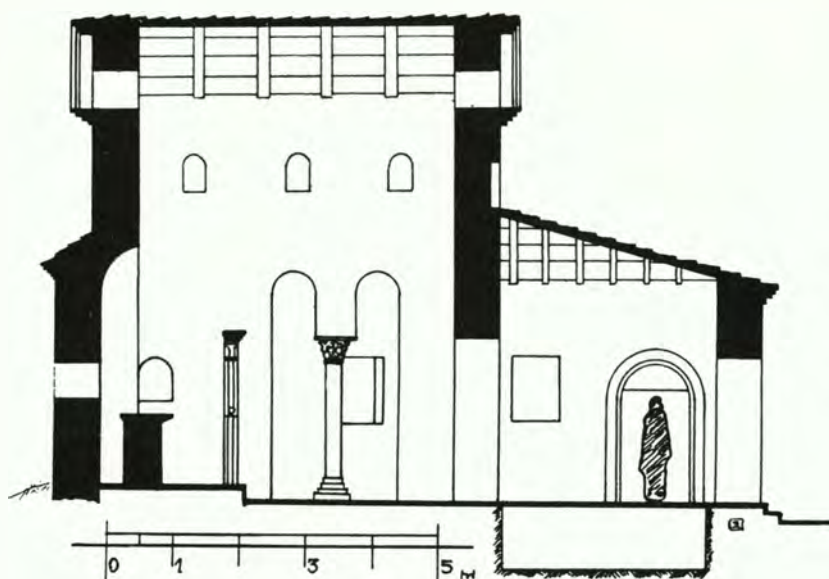
Le programme de la décoration présente sous une forme abrégée, à cause de l'exiguïté de l'église, toutes les caractéristiques de la riche et complexe iconographie du temps des Paléologues, telle que nous la voyons surtout dans les monuments de Thessalonique et plus généralement de la Macédoine. En effet, sauf les Douze fêtes, qui d'ailleurs ne manquent à aucune église orthodoxe depuis la fin de l'Iconoclasme jusqu'à nos jours, nous retrouvons dans les décorations des églises de Thessalonique exécutées au temps des Paléologues tous les éléments du programme iconographique de l'Orphanos. La chapelle de Saint Euthyme, dans la Basilique de Saint Démétrius, décorée en 1303, nous a conservée la vie détaillée du saint patron et les miracles, que nous retrouvons aussi à Sainte Catherine et au narthex du Prophète Elie. Dans l'église de la Vierge «des chaudronniers», sur la couche du XIVe siècle, restent quelques scènes de l'Hymne acathiste et aux

Saints Apôtres est conservée une série de compositions tirées de l'Ancien Testament et préfigurant la Vierge. Dans les trois ensembles de fresques du début du XIVe siècle au Mont Athos: Protaton, Chelandari, Vatopédi, exécutés sans doute par des artistes théssaloniens, nous retrouvons le cycle détaillé des scènes racontant la Passion du Christ.

Un détail très caractéristique de la décoration de St. Nicolas est sans doute la frise des saints évêques en buste qui fait le tour du Sanctuaire et de la nef du milieu. Or cet élément décoratif, très rare, se retrouve en 1317/8 à Staro Nagoricino, en Serbie, église dont les fresques portent la signature de deux peintres grecs, Eutychios et Michel Astrapas. Mais ce n'est pas seulement cette frise des évêques qui montre la parenté de la décoration de St. Nicolas Orphanos avec celle de Nagoricino. Ce sont encore des détails de style et de technique assez évidents.

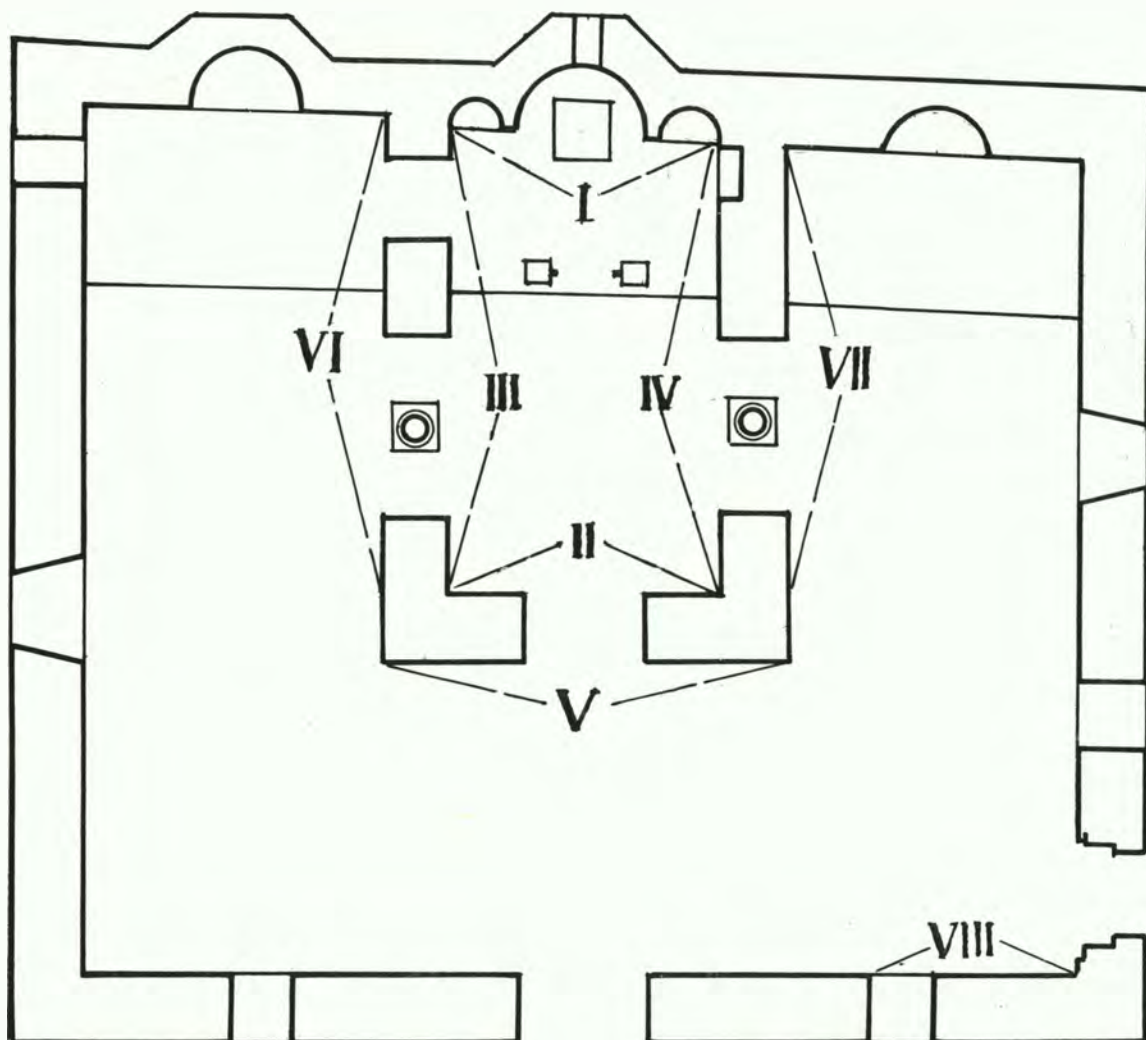
Il y a donc plusieurs indices qui nous permettent de considérer la décoration de l'Orphanos comme presque contemporaine de celle de Nagoricino.

On pourrait placer par conséquent avec beaucoup de vraisemblance les fresques de l'Orphanos dans la décennie 1310-1320, dans l'époque, c'est à dire, de la plus grande floraison de la peinture à Thessalonique.

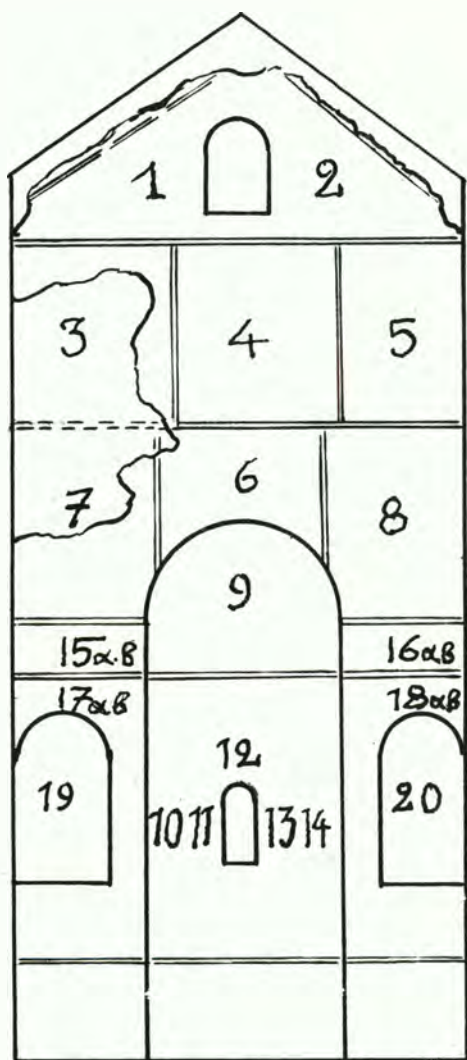
Κάτοψη και τομή της εκκλησίας.

Plan et coupe de l'église.

Διάγραμμα ἐπεξηγηματικὸ τῶν σχεδίων (I – VIII).

Plan explicatif des schémas I-VIII

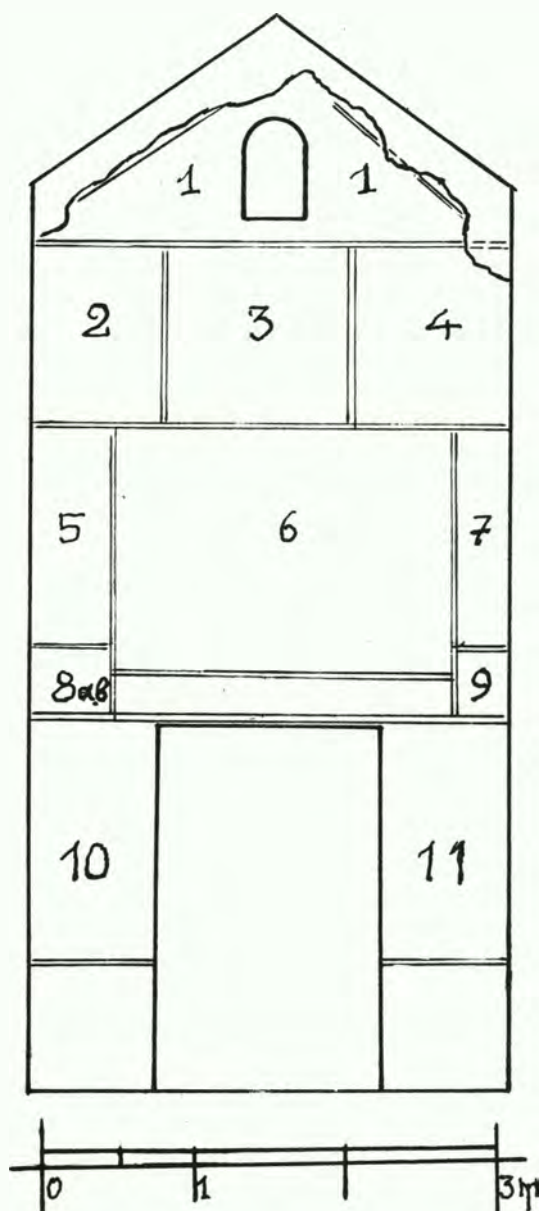

I

1. Ὁ Ἰησοῦς στὸν κήπο μετὰ τὴν Ἀνάσταση. 2. Ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ στὶς δύο Μυροφόρους. 3. Εἰσαγγελισμός. 4. Γέννησις τοῦ Χριστοῦ. 5. Προσκύνησις τῶν Μάγων. 6. Τὸ Ἅγιον Μανδήλιον. 7. Λάβετε φάγετε. 8. Λάβετε πῖετε. 9. Παναγία ἡ «Ἀχειροποίητος» ἀνάμεσα σὲ δύο Ἀρχαγγέλους. 10. Ἁγ. Ἀθανάσιος. 11. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. 12. Ἁγία Τράπεζα μετὰ τὸν Χριστὸ βρέφος (Ἀμνὸν) μέσα σὲ δισκάριον. 13. Ἁγ. Βασίλειος. 14. Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. 15. α. Ἁγ. Συμεὼν ὁ «Συγγενὴς τοῦ Κυρίου», β. Ἁγ. Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος. 16. α. Ἁγ. Ἰ[οῦδας] ὁ «Συγγενὴς τοῦ Κυρίου», β. Ἁγ. Παῦλος ὁ Ὁμολογητής. 17. α. Ἁγ. Βαβύλας, β. Ἁγ. Ἀνθίμος. 18. α. Ἁγ. Πολύκαρπος, β. Ἁγ. Βουκόλος. 19. Ἁγ. Σπυρίδων. 20. Ἁγ. Σίλβεστρος Πάπας Ρώμης.

1. Jesus au jardin après la Resurrection. 2. Apparition de Jesus aux deux Maries. 3. Annonciation, 4. Nativité. 5. L'Adoration des rois Mages. 6. La Sainte Face. 7. - 8. La Communion des Apôtres. 9. La Vierge entre deux Archanges. 10. St. Athanase. 11. St. Jean Chrysostome. 12. Autel avec Jésus enfant (Amnos) dans la patène. 13. St. Basile. 14. St. Grégoire le Théologien. 15. a. St. Symeon le parent du Seigneur, b. St. Jacques le frère du Seigneur. 16. a. St. Jude le parent du Seigneur, b. St. Paul le Confesseur. 17. a. St. Babylas, b. St. Anthime. 18. a. St. Polycarpe, b. St. Voucolos. 19. St. Spyridion. 20. St. Silvestre Pape de Rome.

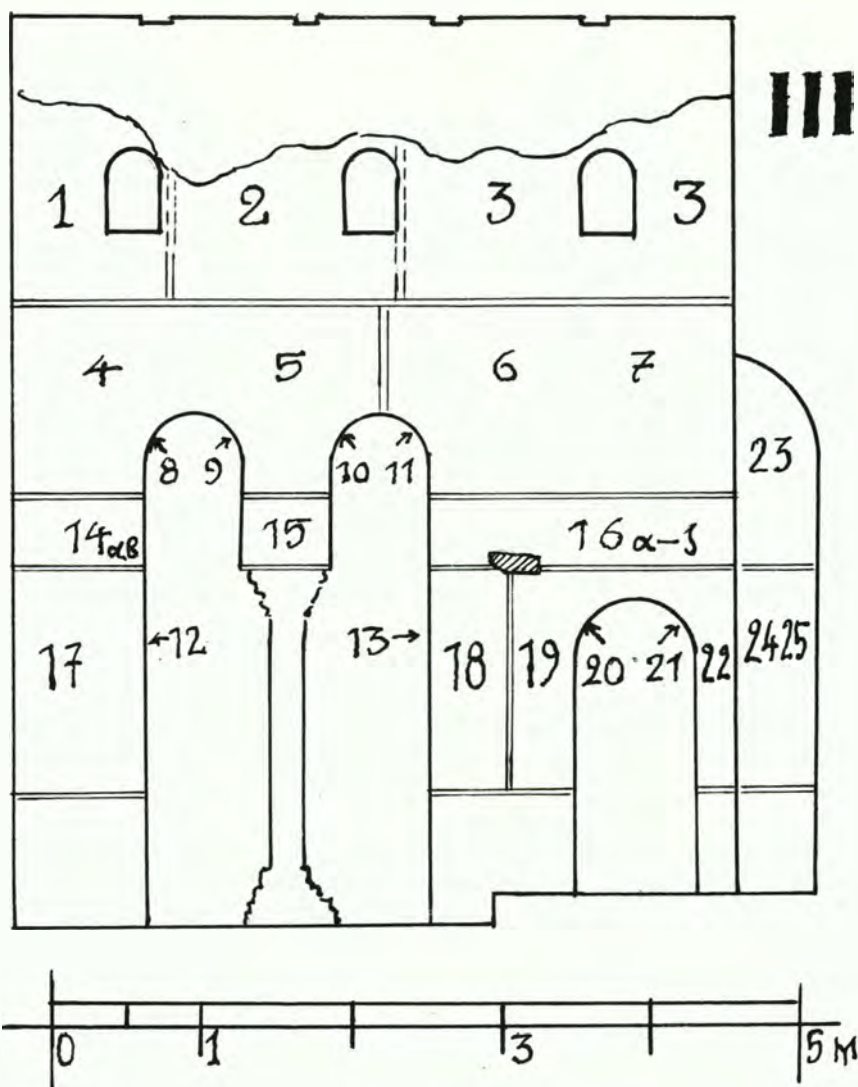

II

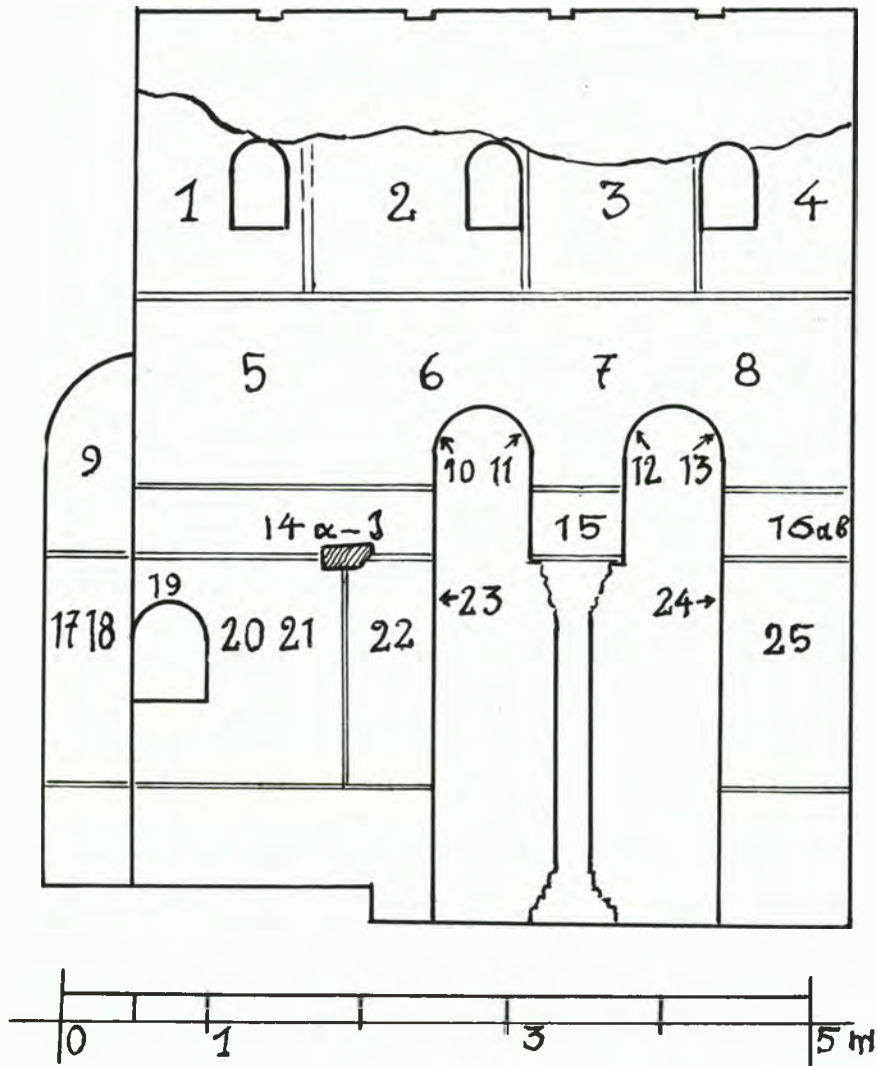
1. Ἀνάληψις. 2. Βαΐοφόρος (Βλ. καὶ IV. 4). 3. Μεταμόρφωσις. 4. Σταύρωσις. 5. Ἄρνησις τοῦ Πέτρου. 6. Κοίμησις τῆς Παναγίας. 7. Ἐμπαιγμὸς τοῦ Ἰησοῦ. (Βλ. καὶ III. 4). 8. α. Ἁγ. Σαμψὼν ὁ Ξενοδόχος, β. Ἁγ. Διομήδης. 9. Ἁγ. Θεοδότῃ. 10. Ἁγ. Θεόδωρος Τήρων. 11. Ἁγ. Ἀρτέμιος (;).

1. Ascension. 2. Rameaux. (Voy. et IV. 4). 3. Transfiguration. 4. Crucifiement. 5. Reniement de Pierre. 6. Dormition de la Mère de Dieu. 7. Jésus aux outrages (Voy. et III. 4). 8. a. St. Samson, b. St. Diomède. 9. Ste Théodote. 10. St. Théodore Tiron. 11. St. Artemios (?)

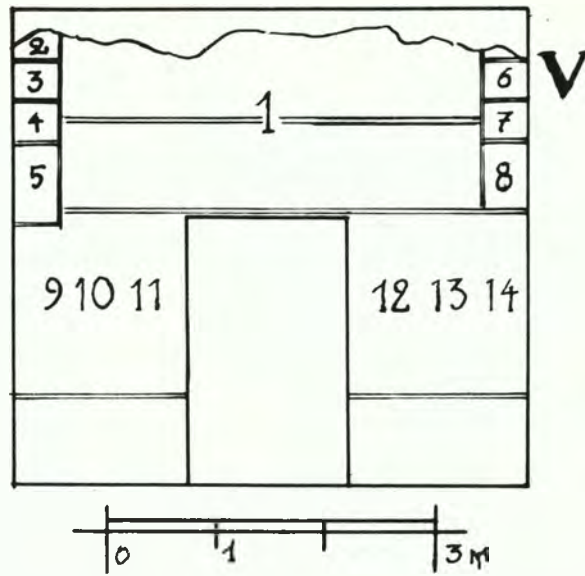
1. Ἀποκαθήλωσις. 2. Ἐπιτάφιος θρῆνος. 3. Ἀνάστασις (Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν Ἄδην). 4. Ἐμ-
παιγμός τοῦ Ἰησοῦ (Βλ. καὶ Π. 7). 5. Ἀνοδος εἰς τὸν σταυρόν. 6. Μυστικός Δείπνος. 7. Νιπτήρ. 8.
Προφ. Δανιήλ. 9. Εὐάγγ. Λουκᾶς. 10. Προφ. Ἡλίας. 11. Εὐάγγ. Ἰωάννης. 12. Ἁγ. Γεώργιος. 13. Πα-
ναγία ἡ Παράκλησις. 14. α. Ἁγ. Κοσμάς, β. Ἁγ. [Δαμιανός]. 15. Ἁγ. Σέργιος. 16. α. Ἁγ., β.
Ἁγ. Ἱεροσολύμων, γ. Ἁγ. Μακάριος Ἀντιοχείας, δ. Ἁγ. Ταράσιος Κωνῶνος, ε. Ἁγ. Γεώργιος
Κωνῶνος, ζ. Ἁγ. Πέτρος Ἀλεξανδρείας. 17. Ἁγ. Νέστωρ (?). 18. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. 19. Ἁγ.
Νικόλαος. 20-21. Δύο Ἁγγελοὶ διάκονοι. 22. Ἁγ. Ἀντίπας. 23. Παναγία. 24. Ἁγ. Ἀθανάσιος. 25.
Ἁγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος.

1. Descente de la croix. 2. Lamentation sur le corps du Christ mort. 3. Descente du Christ aux Limbes
(Anastasis). 4. Jésus aux outrages (Voy. et Il. 7). 5. Mise en croix. 6. Cène. 7. Lavement des pieds. 8. Pro-
phète Daniel. 9. St. Luc. 10. Proph. Elie. 11. St. Jean l'Evangéliste. 12. St. Georges. 13. La Vierge
Paracletis. 14. a. St. Côme. b. [St. Damien]. 15. St. Serge. 16. a. - b. Deux saints inconnus, γ. St. Ma-
carios d'Antioche, δ. St. Tarassios de Con)ple, ε. St. Georges de Con)ple, ζ. St. Pierre d'Alexandrie.
17. St. Nestor(?). 18. St. Jean le Théologien. 19. St. Nicolas. 20-21, Deux anges en diacones. 22. St. Anti-
pas. 23. La Vierge. 24. St. Athanase. 25. St. Jean Chrysostome.

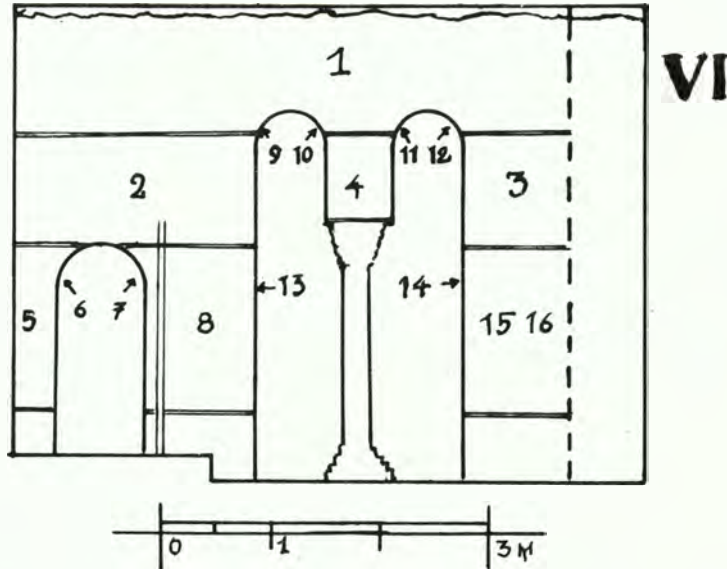
1. Ὑπαπαντή. 2. Βάπτισις. 3. Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου. 4. Βαῖοφόρος (βλ. καὶ II. 2). 5. Προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ εἰς Γεθσημανῇ. 6. Προδοσίᾳ τοῦ Ἰούδα. 7. Ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Καϊάφα. 8. Ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Πιλάτου. 9. Ἡ Παναγία ἀνέμεσα σὲ δύο Ἀρχαγγέλους. 10. Εὐαγγ. Ματθαῖος. 11. Ἁγ. Βίκτωρ. 12. Εὐαγγ. Μάρκος. 13. Ἁγ. Μηνᾶς. 14. α. Ἁγ. Γρηγόριος Μεγάλης Ἀρμενίας, β. Ἁγ. Γρηγόριος Νύσσης, γ. Ἁγ. Γρηγόριος Ἀκραγαντίνων, δ. Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Διάλογος, ε. Ἁγ. Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, ζ. Ἁγ. ἱεράρχης ἄγνωστος. 15. Ἁγ. Βάκχος. 16. α. Ἁγ. Παντελεήμων, β. Ἁγ. Ἐρμόλαος. 17. Ἁγ. Βασίλειος. 18. Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. 19. Ἁγ. Κλήμης Ἀγκύρας. 20. Ἁγ. Κύριλλος. 21. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. 22. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. 23. Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ. 24. Ἁγ. Δημήτριος. 25. Ἁγ. Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης.

1. Présentation du Christ au Temple. 2. Baptême. 3. Résurrection de Lazare. 4. Rameaux (Voy. et II.2). 5. Prière a Gethsémani. 6. Trahison de Judas. 7. Jésus devant Caïphe. 8. Jésus devant Pilate. 9. La Vierge de l'abside. 10. St. Mathieu. 11. St. Victor. 12. St. Marc. 13. St. Ménas. 14. α. St. Grégoire de la Grande Armenie, β. St. Gregoire de Nysse, γ) St. Grégoire d'Agrigente, δ. St. Grégoire Dialogos, ε. St. Eustathe d'Antioche, ζ. St. évêque inconnu. 15. St. Bacchus. 16. α. St. Pantéléimon, β. St. Ermolaos. 17. St. Basile. 18. St. Grégoire de Nazianze. 19. St. Clément d'Ancyre. 20. St. Cyrille. 21. St. Jean l'Aumônier. 22. St. Jean le Précurseur. 23. Jésus Christ le Sauveur. 24. St. Démétrius. 25. St. Théodore Stratélate.

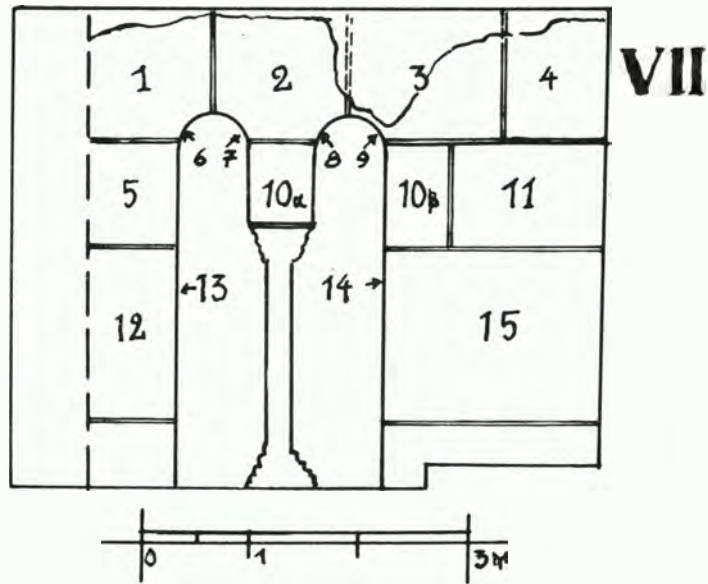
1. Βίος τοῦ Ἀγ. Νικολάου. 2-8. Μηνολόγιον (12-15 Αὐγούστου, 16 Ἀπριλίου). 9. Ἀπόστ. Παῦλος. 10. Ἀπόστ. Πέτρος. 11. Παναγία βρεφοκρατοῦσα. 12. Ἀγ. Νικόλαος. 13. Ἅγιος ἄγνωστος. 14. Ἀγ. Στέφανος ὁ Νέος(;).

1. Vie de St. Nicolas. 2. - 8. Ménologe (12-15 Août, 16 Avril). 9. St. Paul. 10. St. Pierre. 11. La Vierge avec l'enfant. 12. St. Nicolas. 13. St. inconnu. 14. St. Etienne le Jeune(?).

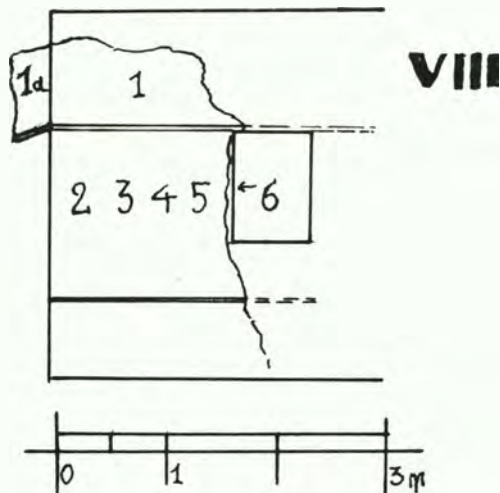
1. Ἀκάθιστος ὕμνος (Οἶκοι Ε-Κ). 2. Ἀκάθιστος (Οἶκοι, Ξ, Ο). 3. Ἀκάθιστος (Οἶκος Π). 4. Ὀνειρον τοῦ Ἰωσήφ. 5. Ἀγ. Κλήμης. 6-7. Ἄγγελοι διάκονοι. 8. Ἀγ. Ἄννα μετὴν Παναγίαν. 9. Εὐαγγ. Ἰωάννης. 10. Προφ. Ἡλίας. 11. Εὐαγγ. Λουκάς. 12. Προφ. Δανιήλ. 13. Παναγία ἡ Παράκλησις. 14. Ἀγ. Γεώργιος. 15. Ἀγ. Αἰκατερίνη. 16. Ἀγ. Εἰρήνη.

1-3. Hymne Acathiste. 4. Songe de Joseph. 5. St. Clément. 6-7. Anges en diacres. 8. Ste Anne avec la Vierge enfant. 9. St. Jean l'Evangéliste. 10. Proph. Elie. 11. St. Luc. 12. Proph. Daniel. 13. La Vierge Paraclessis. 14. St. Georges. 15. Ste Catherine. 16. Ste Irène.

1. Ίασις τῆς συγκυπτούσης. 2. Ίασις τοῦ ὕδρωπικοῦ. 3. Ίασις ἐνὸς δαιμονιζομένου. 4. Ίασις δύο κυλλῶν. 5. Ίασις ἐνὸς παραλυτικοῦ. 6. Ἁγ. Μηνᾶς. 7. Εὐαγγ. Μάρκος. 8. Ἁγ. Βίκτωρ. 9. Εὐαγγ. Ματθαῖος. 10 α-β. Ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ Σαμαρεῖτις. 11. Ὁ ἐν Κανᾷ γάμος. 12. Ὁ Μωϋσῆς πρὸ τῆς Βάτου. 13. Ἁγ. Δημήτριος. 14. Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ. 15. Ἱστορία τοῦ Ἁγ. Γερασίμου.

1. Guérison de la femme courbée. 2. Guérison de l'hydropique. 3. Guérison d'un démoniaque. 4. Guérison de deux estropiés. 5. Guérison d'un paralytique. 6. St. Ménas. 7. St. Marc. 8. St. Victor. 9. St. Mathieu. 10 a-b. Jésus et la Samaritaine. 11. Les Noces de Cana. 12. Moïse devant le Buisson ardent. 14. Jésus Christ le Sauveur. 15. Histoire de St. Gerasime.

1 - 1a. Μηνολόγιον (17-23 Μαΐου). 2. Ἁγ. Σάββας. 3. Ἁγ. Παῦλος ὁ Θηβαῖος. 4. Ἁγ. Ἐφραίμ ὁ Σύρος. 5. Ἁγ. Πέτρος ὁ Ἀθωνίτης. 6. Κόσμημα.

1-1a. Ménologe (17-23 Mai). 2. St. Sabbas. 3. St. Paul de Thèbes. 4. St. Ephrem le Syrien. 5. St. Pierre l'Athonite. 6. Ornement.

ΠΙΝΑΚΕΣ

CHINA

1.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΠΟ Ν.Α.
L'EGLISE, VUE S.E.

2.

ΤΟ ΝΟΤΙΟ ΚΑΙΤΟΣ
LA NEF MERIDIONALE

3.

ΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΚΑΙΤΟΣ
LA NEF SEPTENTRIONALE

4.

Ο ΝΑΡΘΗΚΑΣ
LE NARTHEX

5. ΤΟ ΜΕΣΑΙΟ ΚΛΙΤΟΣ. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ
LA NEF DU MILIEU. COTE EST

6.

ΤΟ ΜΕΣΑΙΟ ΚΛΙΤΟΣ. ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ
LA NEF DU MILIEU. COTE OUEST

7.

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ (Ι.4)
LA NATIVITE

8.

9.

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ
LA NATIVITE

10.

11.

Η ΠΡΟΣΚΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ (1.5)
L'ADORATION DES ROIS MAGES

12.

13.

Η ΠΡΟΣΚΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ
L'ADORATION DES ROIS MAGES

14.

15.

16.

Η ΥΠΑΠΑΝΤΗ (IV. 1)
LA PRÉSENTATION DU CHRIST AU TEMPLE

17.

Η ΒΑΠΤΙΣΗ (ΙΥ.2)
LE BAPTEME DU CHRIST

18.

19.

Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ (II.3)
LA TRANSFIGURATION

20.

ΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ (ΙV. 3)
LA RESURRECTION DE LAZARE

21.

22.

Η ΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ
LA RESURRECTION DE LAZARE

23.

Η ΒΑΪΟΦΟΡΟΣ (Π. 2, IV. 4)
LES RAMEAUX

24.

ΣΤΑΥΡΩΣΙΣ (Π. 4)
CRUCIFIEMENT

27.

28.

Η ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ (III. 3)
LA DESCENTE DU CHRIST AUX LIMBES

29.

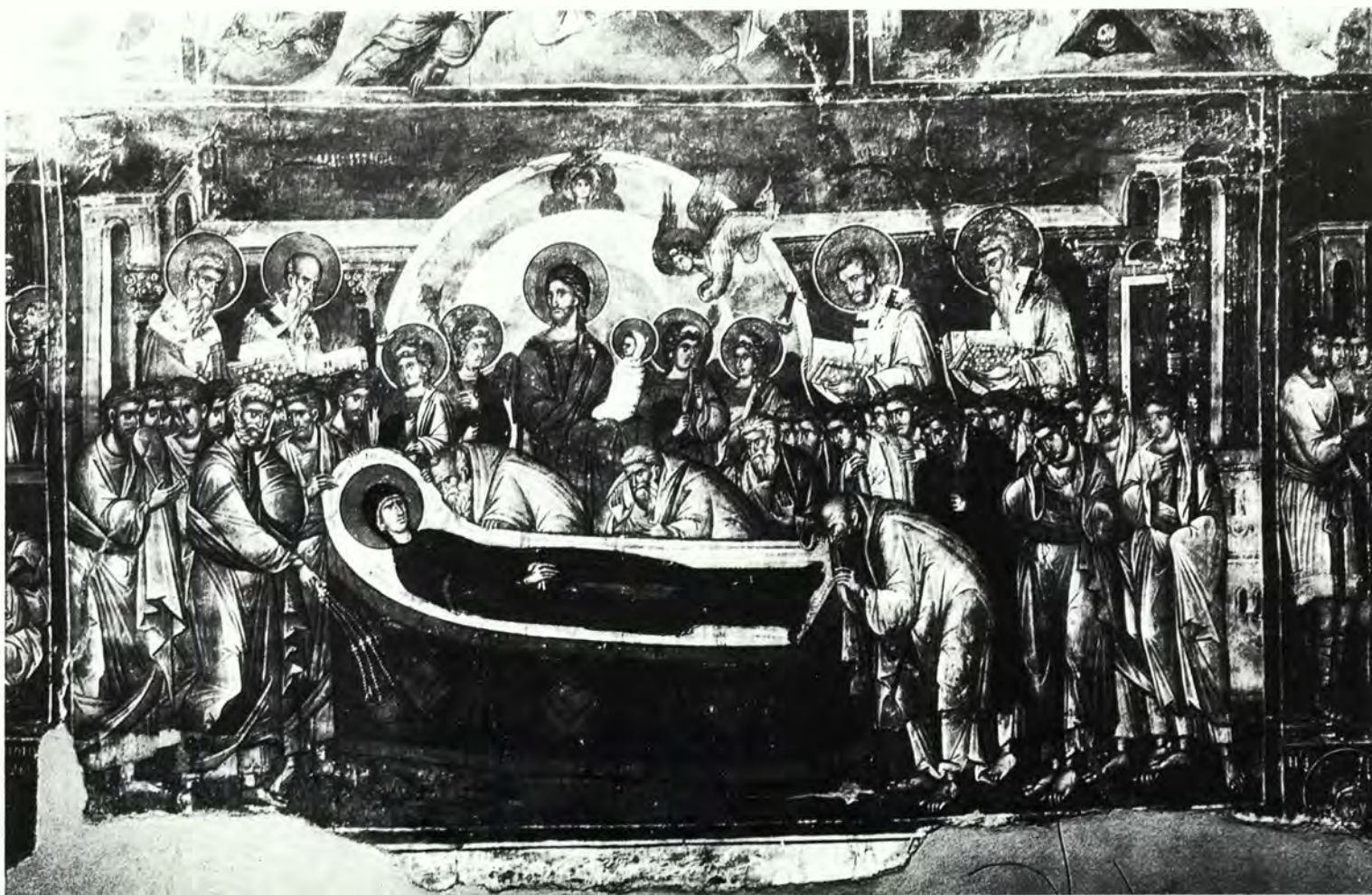

30.

31.

Η ΑΝΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ (II. 1).
L'ASCENSION

32.

Η ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ (Π. 6)
LA DORMITION DE LA MERE DE DIEU

33.

Η ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
LA DORMITION DE LA MERE DE DIEU

34.

35.

36.

Η ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ (Π. 6)
LA DORMITION DE LA MERE DE DIEU

37. Ο ΜΥΣΤΙΚΟΣ ΔΕΙΠΝΟΣ (III. 6)
LA CENE

38. Ο ΝΙΠΤΗΡ (III. 7)
LE LAVEMENT DES PIEDS

39.

O NIITHP
LE LAVEMENT DES PIEDS

40.

41.

42. Η ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΣΤΗ ΓΕΘΣΗΜΑΝΗ (IV. 5)
LA PRIERE A GESTHSEMANI

43

44. Η ΠΡΟΔΟΣΙΑ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑ (IV. 6)
LA TRAHISON DE JUDAS

45.

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΟΝ ΚΑΪΑΦΑ (ΙΥ. 7)
JESUS DEVANT CAÏPHE

46.

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΟΝ ΚΑΤΑΦΑ
JESUS DEVANT CAÏPHE

47.

48.

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΟΝ ΠΙΛΑΤΟ (IV. 8)
JESUS DEVANT PILATE

49.

50.

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΟΝ ΠΙΛΑΤΟ
JESUS DEVANT PILATE

51.

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΟΝ ΠΙΛΑΤΟ
JESUS DEVANT PILATE

52.

Η ΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ (ΙΙ. 5)
LE RENIEMENT DE PIERRE

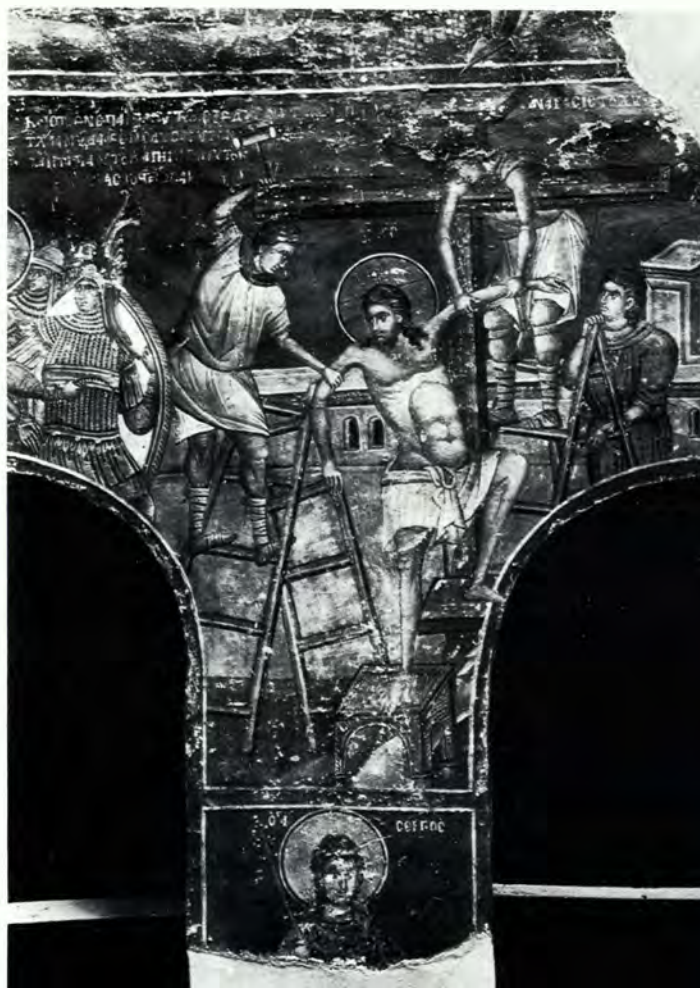

53.

Ο ΕΜΠΑΙΓΜΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ (III. 4)
LE CHRIST AUX OUTRAGES

54.

55. ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟ (III. 5)
LA MISE EN CROIX

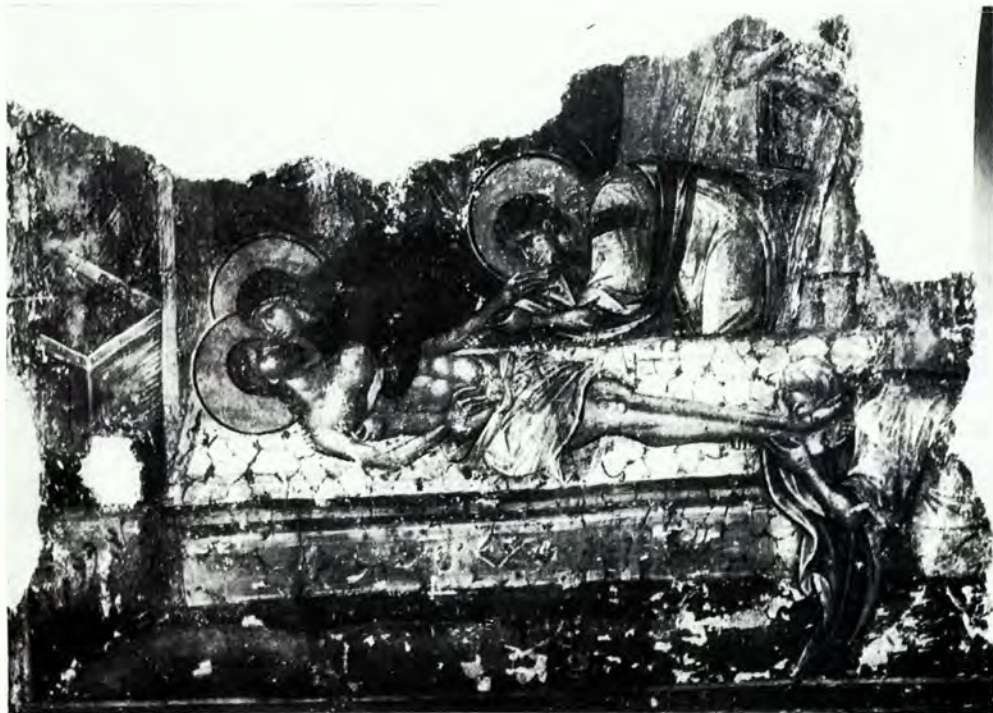
56.

Η ΑΠΟΚΑΘΛΩΣΗ (III. 1)
LA DESCENTE DE CROIX

57.

Η ΑΝΟΔΟΣ ΣΤΟΝ ΓΟΛΓΟΘΑ (IV. 4)
LE CHEMIN DE CROIX

58.

Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΘΡΗΝΟΣ (III. 2)
LE THRENE

59.

60.

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΙΣ ΜΥΡΟΦΟΡΟΥΣ (1.1-2)
L'APPARITION DE JESUS AUX SAINTES FEMMES

61.

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΙΣ ΜΥΡΟΦΟΡΟΥΣ (Ι.1-2)
L'APPARITION DE JESUS AUX SAINTES FEMMES

62.

63.

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΑΨΙΔΑΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΔΥΟ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥΣ (Ι. 9)
LA VIERGE DE L'ABSIDE ENTRE DEUX ARCHANGES

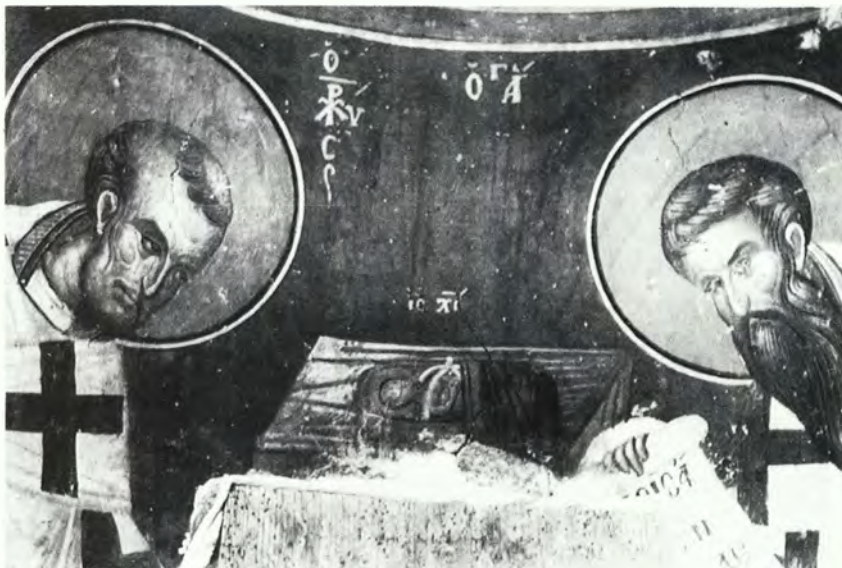

64.

ΟΙ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΙ ΤΗΣ ΑΨΙΔΑΣ
LES ARCHANGES DE L'ABSIDE

65.

66. Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΣΤΟ ΔΙΣΚΑΡΙΟ (ΑΜΝΟΣ) (Ι. 12)
JESUS DANS LA PATENE

67. ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΕΣ (Ι. 10-11, 13-14)
PERES DE L'EGLISE OFFICIANT

68.

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ (Ι. 11)
ST. JEAN CHRYSOSTOME

69.

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΑΨΙΔΑΣ
LA VIERGE DE L'ABSIDE

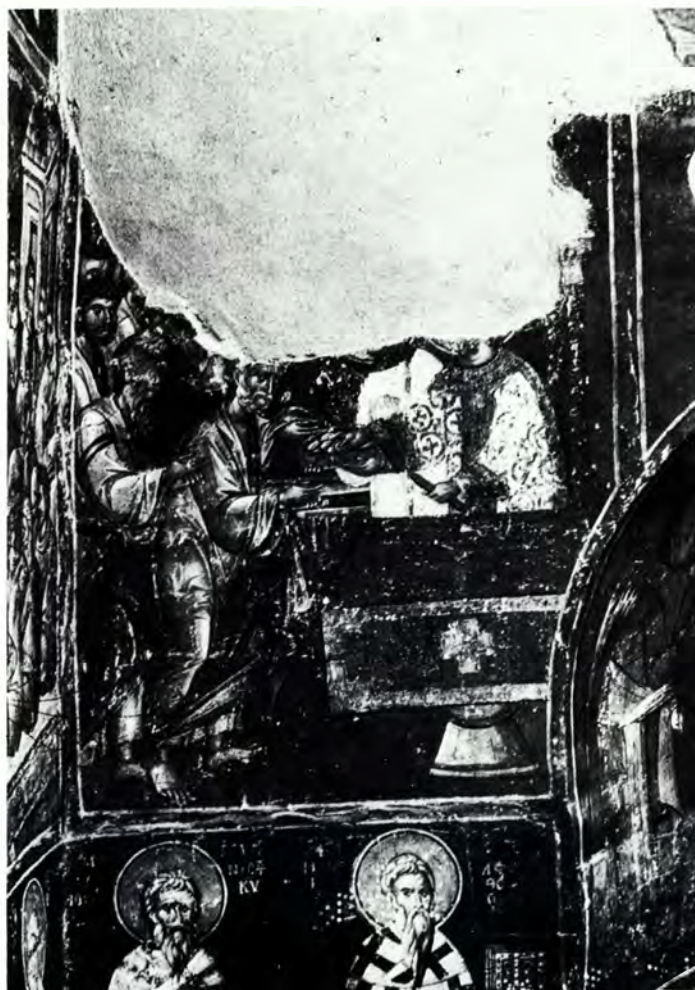

70.

ΑΓΓΕΛΟΙ ΜΕ ΣΤΟΛΗ ΔΙΑΚΟΝΟΥ (III. 20, 21)
ANGES EN DIACRES

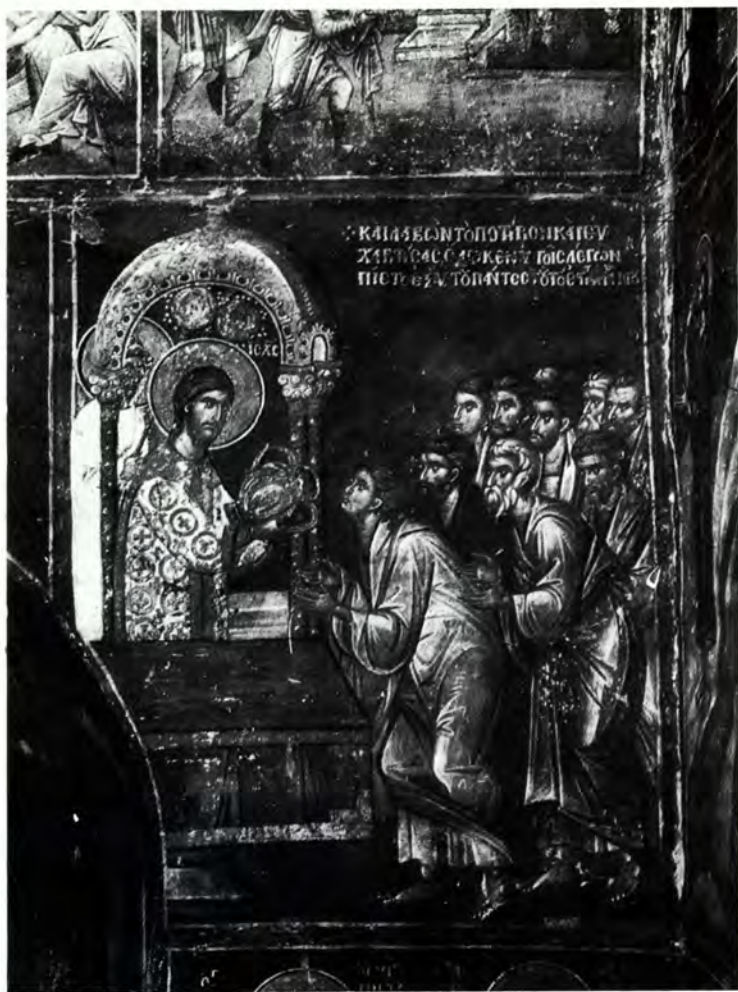

71.

72.

Η ΜΕΤΑΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ (Ι. 7)
COMMUNION DES APOSTRES : LE PAIN

73. Η ΜΕΤΑΛΛΗΨΙΣ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ (Ι. 8)
COMMUNION DES APOSTRES : LE VIN

74.

75.

Η ΜΕΤΑΛΗΨΙΣ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ (Ι. 8)
COMMUNION DES APOSTRES : LE VIN

76.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΡΑΚΛΗΣΙΣ (ΙΙΙ. 13)
LA VIERGE PARACLISSIS

77.

ΙΗΣΟΥΣ Ο ΣΩΤΗΡ (ΙV. 23)
JESUS LE SAUVEUR

78.

ΑΓ. ΙΩΑΝΝ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ (ΙV. 22)
ST. JEAN BAPTISTE

79.

ΑΓ. ΙΩΑΝΝ. ΘΕΟΛΟΓΟΣ (ΙΙΙ. 18)
L'APOTRE ST. JEAN

80.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΡΑΚΛΗΣΙΣ (III. 13)
LA VIERGE PARACLISSIS

81. ΟΙ ΑΓ. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΕΛΕΗΜΩΝ (IV. 20, 21)
ST. CYRILLE ET ST. JEAN L'AUMONIER

82.

Ο ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ (III. 19)
ST. NICOLAS

83. Ο ΑΓ. ΣΙΛΒΕΣΤΡΟΣ ΠΑΠΑΣ ΡΩΜΗΣ (Ι. 20)
ST. SYLVESTRE PAPE DE ROME

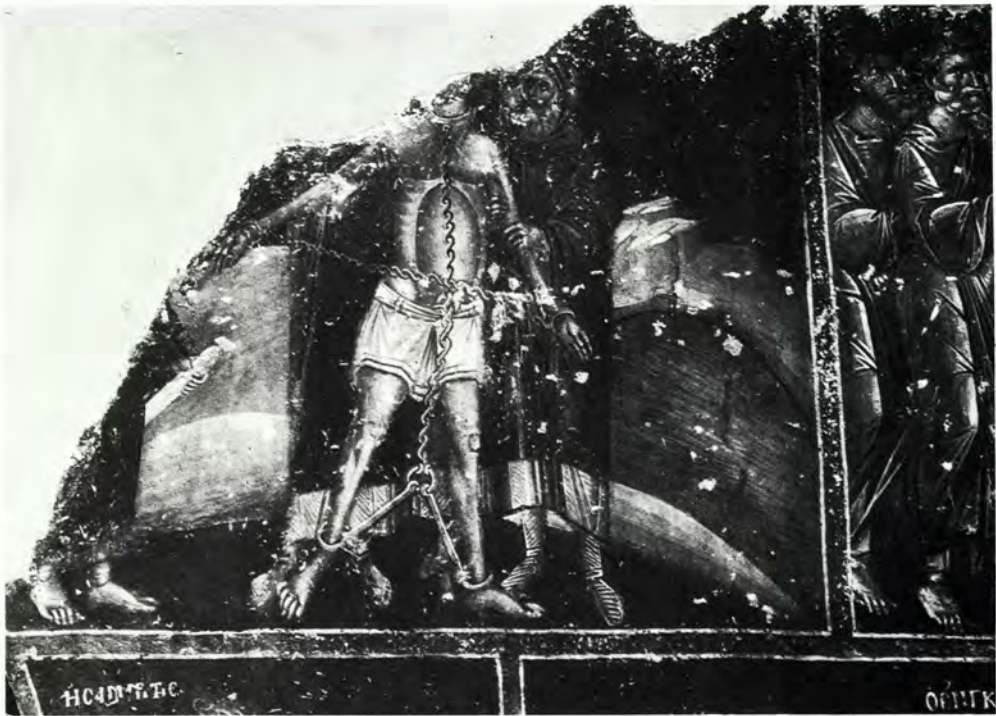
84.

ΙΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΠΤΟΥΣΗΣ (VII. 1)
GUERISON DE LA FEMME COURBEE

85.

ΙΑΣΗ ΤΟΥ ΥΔΡΟΠΙΚΟΥ (VII. 2)
GUERISON DE L'HYDROPIQUE

86.

ΙΑΣΗ ΕΝΟΣ ΔΑΙΜΟΝΙΖΟΜΕΝΟΥ (VII, 3)
GUERISON D'UN DEMONIAQUE

87.

ΙΑΣΗ ΔΥΟ ΚΥΛΛΩΝ (VII, 4)
GUERISON DE DEUX ESTROPIES

88.

ΙΑΣΗ ΕΝΟΣ ΠΑΡΑΛΥΤΙΚΟΥ (VII. 5)
GUERISON D'UN PARALYTIQUE

89.

Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΚΑΙ Η ΣΑΜΑΡΕΙΤΙΣ (VII. 10)
JESUS ET LA SAMARITAINE

90.

91.

92.

Ο ΕΝ ΚΑΝΑ ΓΑΜΟΣ (VII. 2)
LES NOCES DE CANA

93. ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΙ Ε, Ζ) (VI, 1)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHES 5, 6)

94. ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΙ Η, Θ) (VI, 1)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHES 7, 8)

95.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΣ 7)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHE 7)

96.

97.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΙ Θ, Ι) (VI. 1)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHES 8, 9)

98.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΣ Θ)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHE 8)

99.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΣ Ι)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHE 9)

100.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΣ Κ) (VI. 1)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHE 10)

101.

102.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΣ Ξ) (VI. 2)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHE 14)

103.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΣ 0) (VI. 2)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHE 15)

104.

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ (ΟΙΚΟΣ Π) (VI. 3)
L'HYMNE ACATHISTE (STROPHE 16)

105.

ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΤΟΥ ΙΩΣΗΦ (VI. 4)
LE SONGE DE JOSEPH

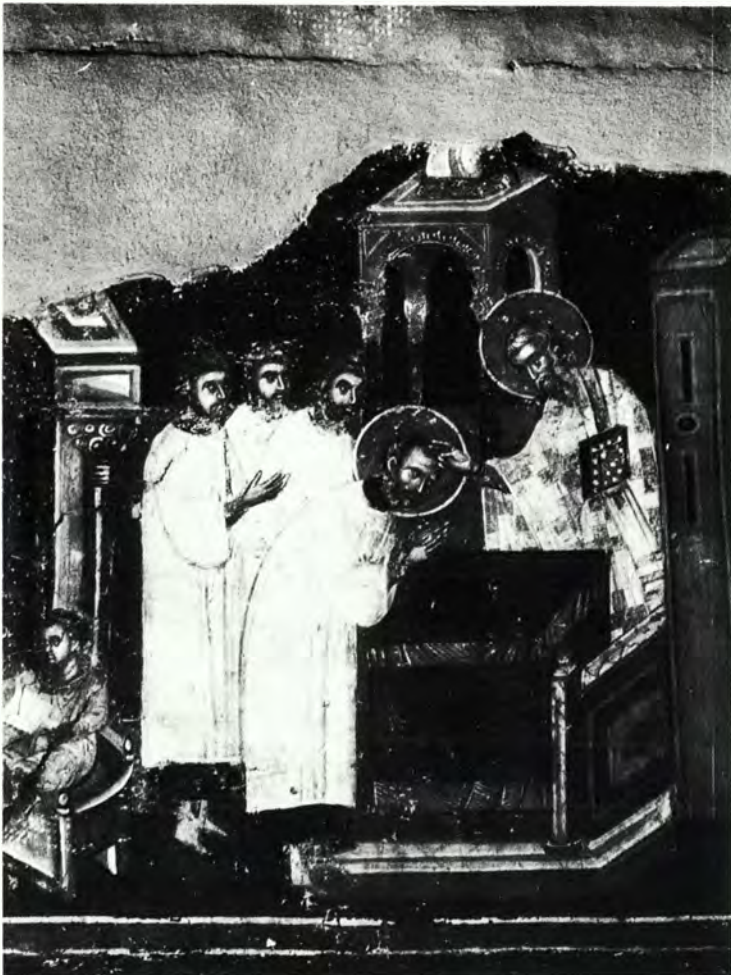

106.

107.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (V. 1)
LA VIE DE SAINT NICOLAS

108.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
LA VIE DE SAINT NICOLAS

109.

110.

111.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
LA VIE DE SAINT NICOLAS

112.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
LA VIE DE SAINT NICOLAS

113.

114.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
LA VIE DE SAINT NICOLAS

115.

116.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
LA VIE DE SAINT NICOLAS

117. ΜΗΝΟΛΟΓΙΟ (12, 14, 15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ) (V. 4, 5)
 MENOLOGIE (12, 14, 15 AOUT)

118. Ο ΜΩΥΣΗΣ ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΗ ΒΑΤΟ (VII. 12)
MOISE DEVANT LE BUISSON ARDENT

119.

120.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ (VII. 15)
HISTOIRE DE ST. GERASIME

121.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ
HISTOIRE DE ST. GERASIME

122.

123.

ΙΕΡΟ. ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ
SANCTUAIRE. COTE NORD

124.

ΙΕΡΟ. Ν.Α. ΓΩΝΙΑ
SANCTUAIRE, ANGLE S.E.

125. ΙΕΡΟ. ΖΩΝΗ ΜΕ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΙΕΡΑΡΧΩΝ (III. 16ε-ζ)
SANCTUAIRE. FRISE DE SAINTS EVEQUES

126. ΙΕΡΟ. ΖΩΝΗ ΜΕ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΙΕΡΑΡΧΩΝ (IV. 14 α-ε)
SANCTUAIRE. FRISE DE SAINTS EVEQUES

127.

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ ΜΑΤΘΑΙΟΣ (ΙΥ. 10)
SAINT MATHIEU

128. Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ (IV. 12)
SAINT MARC

129.

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ ΛΟΥΚΑΣ (III. 9)
SAINT LUC

130.

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (III. 11)
SAINT JEAN

131.

Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑΝΙΗΛ (Π. 8)
LE PROPHETE DANIEL

132. Ο ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΠΡΟΦ. ΕΛΙΣΣΑΙΟ (III. 10)
LE PROPH. ELIE AVEC ELISEE

133.

Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (IV. 13)
SAINT MENAS

134.

Ο ΑΓΙΟΣ ΒΙΚΤΩΡ (IV. 11)
SAINT VICTOR

135. Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (III. 12)
SAINT GEORGES

136. Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (IV. 24)
SAINT DEMETRIUS

137. Ο ΑΓΙΟΣ ΑΡΤΕΜΙΟΣ (;) (II. 11)
SAINT ARTEMIOS (?)

138. ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΤΗΡΩΝ (II. 10)
ST. THEODORE TIRON

139. ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΣ (IV. 25)
ST. THEODORE STRATILATE

140. ΑΓ. ΝΕΣΤΩΡ (;) (III. 17)
ST. NESTOR (?)

141. Η ΑΓΙΑ ΑΝΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ (VI. 8)
STE ANNE AVEC LA VIERGE

142. ΑΙ ΑΓΙΑΙ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ (VI. 15)
STES CATHERINE ET IRENE

143.

ΑΓ. ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΣ, ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΡΕΦΟΚΡΑΤΟΥΣΑ (V. 9-
LES APOÏRES PAUL ET PIERRE, LA VIERGE AVEC L'ENFANT

144.

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΡΕΦΟΚΡΑΤΟΥΣΑ
LA VIERGE AVEC L'ENFANT

145.

Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (IV. - 24)
SAINT DEMETRIUS

146.

ΝΑΡΘΕΞ. ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ
NARTHEX. PAROI OUEST

147.

ΟΙ ΑΓ. ΣΑΒΒΑΣ, ΠΑΥΛΟΣ Ο ΘΗΒΑΙΟΣ, ΕΦΡΑΙΜ Ο ΣΥΡΟΣ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΣ Ο ΑΘΩΝΙΤΗΣ (VIII, 2-5).
LES STS SABBAS, PAUL DE THEBES, EPHREM LE SYRIEN, PIERRE DE L'ATHOS

148.

Ο ΑΓ. ΣΑΒΒΑΣ
SAINT SABBAS

149.

Ο ΑΓ. ΕΦΡΑΙΜ Ο ΣΥΡΟΣ
SAINT EPHREM LE SYRIEN

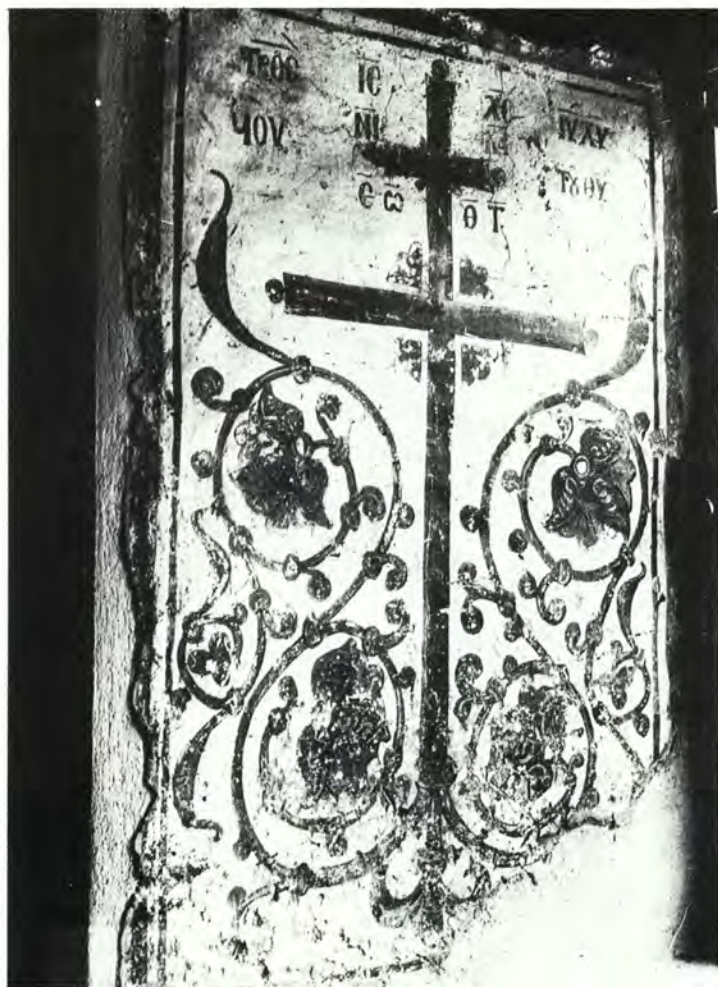
150.

ΑΓ. ΠΑΥΛΟΣ Ο ΘΗΒΑΙΟΣ
ST. PAUL DE THEBES

151.

ΑΓ. ΠΙΕΤΡΟΣ Ο ΑΘΩΝΙΤΗΣ
ST. PIERRE DE L'ATHOS

152.

153.

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ
ORNEMENTS DANS LES FENETRES

154.

ΚΟΣΜΗΜΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΘΥΡΑΣ
ORNEMENT DE LA PORTE SUD

155.

ΚΟΣΜΗΜΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ
ORNEMENT DE L'AUTEL

156. ΓΡΑΠΤΟ ΚΟΣΜΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ
DECORATION PEINTE D'UN CHAPITEAU

159.

ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΑΚΡΑΣ ΤΑΠΕΙΝΩ-
ΣΕΩΣ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓ. ΣΤΕ-
ΦΑΝΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ (V. 14)
LE CHRIST MORT. ICONE AUX
MAINS DE ST. ETIENNE LE JEUNE

157. ΚΟΣΜΗΜΑ Σ' ΕΝΑΝ ΕΛΚΥΣΤΗΡΑ
ORNEMENT D'UN TIRANT

158. ΚΟΣΜΗΜΑ ΣΤΟΝ ΤΡΑΧΗΛΟ ΚΟΛΟΝΑΣ
DECORATION PEINTE SUR LE GORGERIN
D'UNE COLONNE

160.

ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
VUES DE L'INTERIEUR

161.

162

163.

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ
DETAILS DE LA NATIVITE

164.

165.

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΙΣ ΜΥΡΟΦΟΡΟΥΣ
L'APPARITION DE JESUS AUX SAINTES FEMMES

166.

Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΣΤΟΝ ΚΗΠΟ
JESUS AU JARDIN

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΛΗΨΗ
L'ASCENSION. DETAIL

168.

Η ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
LA DORMITION DE LA MERE DE DIEU

169.

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ
LA RESURRECTION DE LAZARE. DETAIL

170.

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ
LA VIERGE DANS LA NATIVITE

1

Ο ΚΑΤΑΦΑΣ
ΣΑΪΡΗ

172. ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΚΡΑΓΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ
ST. GREGOIRE D'AGRIGENTE. ST. GREGORIE DIALOGOS

173. ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΘΡΗΝΟ
LE THRENE. DETAIL

174.

Η ΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ
LE RENIEMENT DE PIERRE

ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ
L'HYMNE ACATHISTE

176.

Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΚΑΙ Η ΣΑΜΑΡΕΙΤΙΣ
JESUS ET LA SAMARITAINE

177.

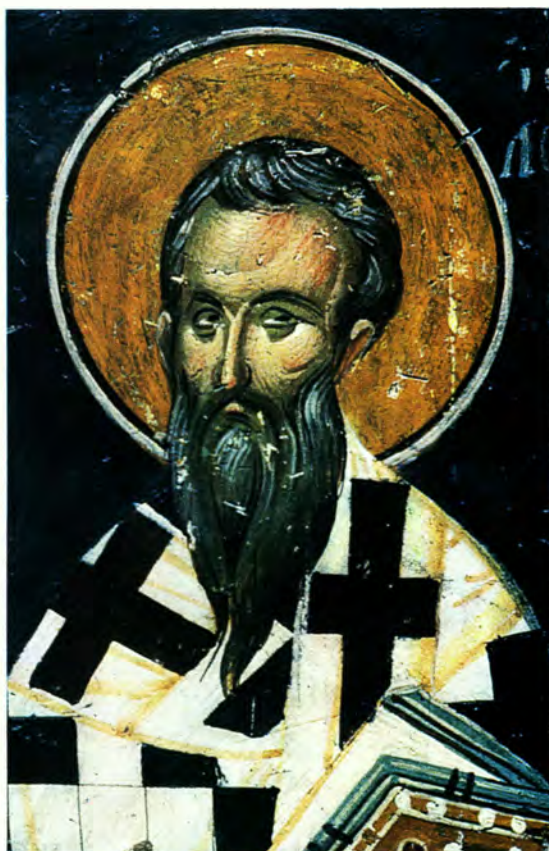

178.

Ο ΕΝ ΚΑΝΑ ΓΑΜΟΣ
LES NOCES DE CANA

179. ΑΓ. ΙΟΥΔΑΣ Ο ΣΥΓΓΕΝΗΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ
ST. JUDAS LE PARENT DU SEIGNEUR

180. ΑΓ. ΠΑΥΛΟΣ Ο ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ
ST. PAUL LE CONFESSEUR

181.

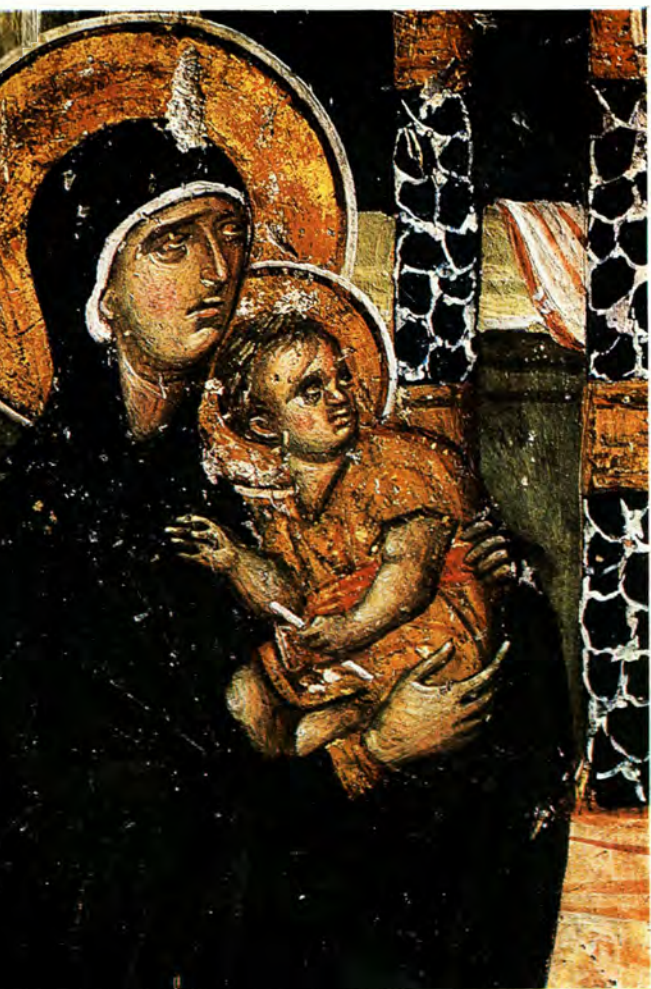
182.

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ
LA VIE DE SAINT NICOLAS. DETAILS

183.

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΠΑΡΑΚΛΗΣΙΣ
LA VIERGE PARACLISIS

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΑΠΑΝΤΗ
LA VIERGE DANS LA PRESENTATION

185.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ
ANGE EN DIACRE

Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
SAINT DEMETRIUS

187.

Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ
SAINT JEAN CHRYSOSTOME

Ο ΑΓΙΟΣ ΚΥΡΙΛΛΟΣ
SAINT CYRILLE

189.

190.

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΟ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ
LA VIE DE SAINT GERASIME. DETAILS

